

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Schrickx, C.P.

Citation

Schrickx, C. P. (2015, May 19). *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33034> holds various files of this Leiden University dissertation.

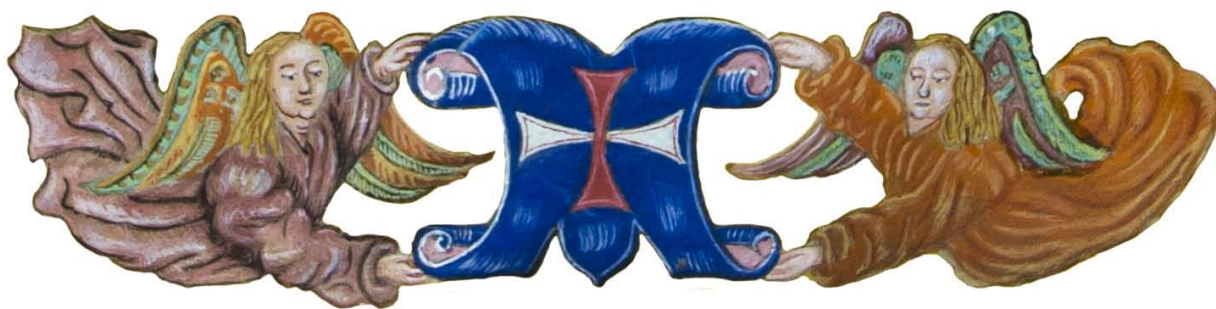
Author: Schrickx, Christianus Petrus (Christiaan)

Title: Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Issue Date: 2015-05-19

8-1 Bij de opgraving van Bethlehem zijn talloze grapes gevonden, die hebben behoord tot het kookgerei van het klooster.

8

De kloosterboedel

8.1 Inleiding

Archeologisch misschien wel het meest opvallende aan de opgravingen van Bethlehem is de enorme hoeveelheid vondstmateriaal, vooral van keramiek. Zonder enige twijfel kunnen we stellen dat dit de meest omvangrijke keramiekvondst van een klooster in Nederland betreft. Bij kloosters in stedelijke context is de hoeveelheid vondsten vaak beperkt doordat maar gedeeltes van het totale terrein kunnen worden onderzocht en veel van het bodemarchief is verstoord door latere bebouwing. De oppervlakte van een terrein waarop een klooster in de binnenstad stond, was bovendien veelal kleiner van omvang dan die van een klooster in het buitengebied. Dit had een andere omgang met het afval tot gevolg. Dit zien we bijvoorbeeld bij een recent grootschalig stadskernonderzoek naar het klooster Maria op de Gouwe in Gouda waar een groot deel van het kloostercomplex is opgegraven, maar waar de keramiekvondsten dusdanig gering in aantal en fragmentarisch zijn dat nauwelijks uitspraken over de materiële cultuur van de zusters kunnen worden gedaan.¹ Een ander voorbeeld is het Agnesklooster in Leiden waarvan de gebouwen voor het grootste gedeelte konden worden opgegraven, inclusief zeven beerputten en een afvalton, maar met slechts een zeer gering aantal vondsten.² Bij klooster Bethlehem was op het terrein veel open ruimte voor het graven van kuilen waarin het afval kon worden gestort. Ook langs de oevers van enkele greppels is veel afval gedumpt. In de binnenstad werd het afval deels weggegooid in beerputten, die weer werden geleegd, en deels rechtstreeks afgevoerd om elders als aanplepingsmateriaal te fungeren. Bethlehem geeft daardoor een unieke kijk op de materiële cultuur van een vrouwenklooster in de late middeleeuwen.

Het vondstmateriaal van Bethlehem bestaat voor het overgrote deel uit keramiek. Daarnaast is een kleine hoeveelheid vondsten van metaal, glas en natuursteen geborgen.³ Opvallend is dat voorwerpen van organisch materiaal (hout en leer) volledig ontbreken. Kennelijk waren de conserveringsomstandigheden voor deze materiaalcategorieën op het terrein ongunstig. Ook de metaalvondsten zijn in de meeste gevallen slecht bewaard gebleven. Het beeld dat we van de materiële cultuur van het klooster krijgen, is daardoor onvolledig. Tot slot is ook ecologisch materiaal gevonden in de vorm van dierlijk bot en zaden en pitten, op basis waarvan een beeld van de voedselconsumptie kan worden geschetst.

De keramiekdeterminaties van de in 2005 en 2008 uitgevoerde opgravingen omvatten in totaal meer dan 30.000 records, variërend van een scherf tot een heel object.⁴ In totaal kunnen 17.377 records worden toegeschreven aan de periode dat het klooster functioneerde.⁵ De overige vondsten dateren voor een heel klein deel uit de periode vóór 1475 en voor de rest uit de tijd na 1572. Bij het herbekijken van het vondstmateriaal uit 2003 is geconstateerd dat de keramiek van dit proefonderzoek 650 records uit de

1 Ostkamp, 'De materiële cultuur', 103 en 106.

2 Van Heeringen, 'Archeologisch onderzoek van St. Agnes en St. Michiel'.

3 In dit hoofdstuk worden uitsluitend de gebruiksvoorwerpen besproken. Bouwmateriaal, zoals bakstenen, plavuizen, dakpannen, dakleien en natuurstenen bouwornamenten worden, indien relevant, in hoofdstuk 7 genoemd.

4 Schrickx, *Buitenklooster Bethlehem 2*.

5 Dit is exclusief de fragmenten pijpaaarde en terracotta die in het volgende hoofdstuk worden besproken.

kloosterperiode omvat, waarmee het totale aantal nog hoger wordt. Vanwege deze grote omvang is gekozen voor een eenvoudige methode van uitwerking. Per vondstnummer is zoveel mogelijk keramiek aan elkaar gepast. De keramiek is gesorteerd op keramieksoort (steengoed, roodbakkerd aardewerk etc.) en het aantal fragmenten per soort is geteld. Binnen de keramieksoorten is voor zover mogelijk geordend op vorm (bakpan, grape etc.). Vervolgens zijn binnen de vormen types van het landelijk gebruikte classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuwse keramiek en glas (het Deventer-systeem) bepaald.⁶ Op basis van de hoeveelheid randscherven, oren en stelen is een telling gemaakt van het minimum aantal exemplaren (MAE). Als bij een bepaalde bakselsoort of vorm geen randscherven aanwezig waren, is het minimumaantal op één exemplaar gesteld. Bij de analyse zijn de aantallen MAE van de verschillende vondstnummers bij elkaar opgeteld. Het totale MAE van keramiek uit de kloostertijd van de opgravingen in 2005 en 2008 komt op 2495 exemplaren.⁷ De resultaten van het onderzoek naar de materiële cultuur van Bethlehem zijn in 2008 uitgebreid gepubliceerd in deel 2 van het rapport 'Het buitenklooster Bethlehem aan de Bangert in Blokker'. Dat rapport bevat een catalogus met alle gevonden keramiektypen en varianten daarbinnen.

De methode van telling van MAE heeft een aantal nadelen.⁸ Zo is het bepalen van typenummers (zeker bij wandscherven) lang niet altijd mogelijk. Sommige goed herkenbare types raken daardoor oververtegenwoordigd ten opzichte van minder herkenbare. Bij grote hoeveelheden fragmentarisch materiaal wordt de telling onnauwkeurig. Bovendien is een belangrijk bezwaar in het geval van Bethlehem dat het vondstmateriaal onder zeer veel verschillende vondstnummers is verzameld. Het MAE is per vondstnummer bepaald. Als de scherven van een object onder verschillende vondstnummers zijn beland, kan dit object meerdere keren als een exemplaar zijn geteld. Om deze reden is in het kader van deze studie gekozen een hertelling van het materiaal te doen op basis van de methode van het EVE (Estimated Vessel Equivalents). Dit is een methode van kwantificeren van keramiek die tot nu toe nog weinig in Nederland is toegepast en vooral geschikt is voor grote hoeveelheden materiaal. Van iedere randscherf wordt het aandeel ten opzichte van de rand van een compleet object bepaald. Een complete rand (360 graden) is 1 EVE. Bij elkaar opgeteld levert dit een absoluut minimum aantal exemplaren van een bakselsoort, potvorm of type op. Bij de telling van het EVE is al het vondstmateriaal uit de kloostertijd betrokken.⁹ Dit heeft een EVE van 1005 exemplaren opgeleverd. Met zekerheid kan worden gezegd dat het vondstmateriaal van klooster Bethlehem minimaal 1005 exemplaren omvat.

Materiële cultuur wordt in de archeologie vanuit verschillende invalshoeken bestudeerd. Allereerst kan op basis van de vondsten een datering aan sporen worden toegekend. Dit kan bijvoorbeeld de bouwdatum van een muur, de gebruiksduur van een beerput of het moment van ophogen van een terrein zijn. De dateringen van de in het vorige hoofdstuk beschreven structuren zoals gebouwen en waterputten zijn deels op deze wijze tot stand gekomen. Daarnaast worden objecten uit de materiële cultuur gebruikt voor sociale, economische en functionele analyse: het materiaal verschaft informatie over

6 Het classificatiesysteem voor laat- en postmiddeleeuwse keramiek en glas is zowel een typologie als methode van beschrijving van keramiek, waarvan de basis in 1989 is gelegd en dat sindsdien voortdurend in opbouw is. Omdat in de eerste publicatie volgens dit systeem vondstmateriaal uit Deventer werd beschreven, staat het ook wel bekend als het Deventer-systeem. De typologie is niet zozeer het doel, als wel een middel om vondstcomplexen met elkaar te kunnen vergelijken. Hierdoor komen bijvoorbeeld regionale verschillen naar voren. De methode heeft echter ook een aantal nadelen: bakselsoorten en typen kunnen niet een-op-een worden gekoppeld aan dateringen en productieplaatsen. Kenmerken die niet-typebepalend zijn, zoals beschildering en soort glazuur, zijn in dat opzicht belangrijker dan het typennummer.

7 Dit is exclusief het MAE van het proefonderzoek uit 2003. Bij herbekijken van het vondstmateriaal van 2003 is vastgesteld dat dit een MAE van 165 exemplaren uit de kloosterperiode omvat.

8 Iedere methode van kwantificeren heeft nadelen. We moeten goed beseffen dat telling van het MAE geen poging is de werkelijke verhoudingen van de aantallen van de verschillende objecten in het verleden weer te geven, maar een methode om vondstcomplexen met elkaar te kunnen vergelijken. Verschillen tussen vondstcomplexen komen hierdoor naar voren, zoals in verhoudingen tussen bakselsoorten en keramiekvormen. Hierdoor worden ontwikkelingen in tijd en verschillen in functie zichtbaar.

9 Dit houdt in dat de scherven uit de kloostertijd van de opgravingen uit 2005 en 2008 en het proefonderzoek uit 2003 bij de telling zijn inbegrepen. Scherven die met zekerheid uit de kloostertijd dateren en als opspit in jongere sporen aanwezig zijn, zijn in de telling meegenomen.

de gebruikers. In dit geval dus de zusters van Bethlehem. Wat vertellen de vondsten ons over het leven in het klooster? Komt de rol van de kruisbroeders er op enigerlei wijze in tot uiting? Onderscheidt Bethlehem zich van andere vrouwenkloosters? Of geven de vondsten een algemeen beeld van de materiële cultuur zoals die in ieder vrouwenklooster in deze periode kan worden aangetroffen?

8.2 Keramiek, glas en metaal

8.2.1 De hoeveelheid en datering van de keramiek

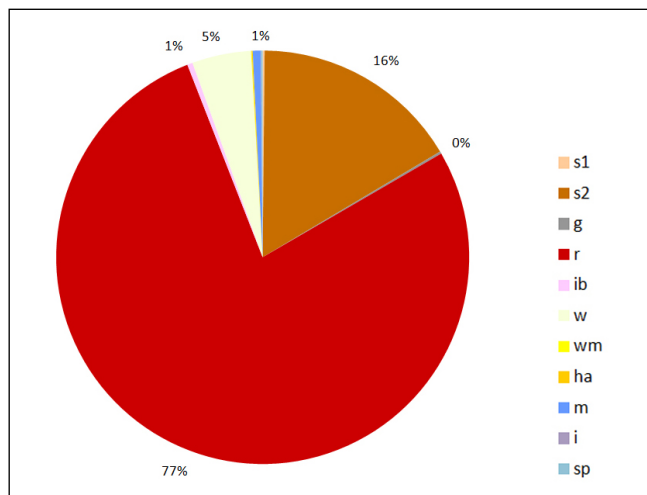
De gevonden keramiek kan worden ingedeeld in een aantal soorten. Roodbakkend aardewerk vormt de grootste categorie (80% van het totaal aantal fragmenten), gevolgd door steengoed (13%) en witbakkend aardewerk (6%). De overige categorieën zijn met dusdanig kleine hoeveelheden aanwezig dat ze percentueel bij het aantal scherven niet noemenswaardig zijn (afgerond 0%): grijsbakkend aardewerk (0,51%), Nederlandse majolica (0,19%), Spaanse majolica (0,01%), Italiaanse majolica (0,03%), Hafner aardewerk (0,01%), Maaslands witbakkend aardewerk (0,01%) en Iberisch aardewerk (0,06%). Het MAE dat op basis van het aantal fragmenten is vastgesteld, komt in totaal, zoals hierboven reeds is vastgesteld, op 2495 exemplaren uit. Ook bij deze telling is roodbakkend aardewerk verreweg de grootste categorie met een MAE van 1943 (78%), gevolgd door steengoed (12%), witbakkend aardewerk (8%) en Nederlandse majolica (1%). De overige categorieën zijn net als bij telling van het aantal fragmenten percentueel verwaarloosbaar. Bij de telling van het EVE komt roodbakkend aardewerk op 77% uit, gevolgd door steengoed (16%), witbakkend aardewerk (5%) en Nederlandse majolica (1%). Ook bij deze kwantificatiemethode zijn de overige bakselsoorten met een zeer gering percentage aanwezig (afgerond 0%). De conclusie is duidelijk: telling van aantal scherven, MAE en EVE levert hetzelfde beeld van de verhoudingen van de verschillende bakselsoorten op.

Verreweg het meeste rood-, wit- en grijsbakkend aardewerk is lokaal geproduceerd. Het meest waarschijnlijk is dat deze potten en pannen zijn besteld bij een Hoornse pottenbakker. De overige keramieksoorten zijn van elders aangevoerd. Dat geldt ook voor de Nederlandse majolica want in West-Friesland waren in deze tijd (vóór 1572) voor zover bekend nog geen majolicabakkers gevestigd.

Het aantal van minimaal 2495 objecten lijkt enorm hoog. Als we dit aantal delen door de ongeveer 98 jaar dat het klooster heeft bestaan, levert dit gemiddeld 25 stuks weggegooid keramiek per jaar op. Het werkelijke aantal exemplaren zal hoger zijn geweest dan het vastgestelde minimum. In een klooster waren nogal wat potten en pannen nodig. Een beeld van de hoeveelheid geven enkele uitgaven die ten behoeve van de bij elkaar geplaatste zusters in het Agnesconvent in Hoorn na opheffing van de kloosters werden gedaan. Deze overgebleven zusters vormden een nieuwe leefgemeenschap en zetten deels hun oude leefwijze voort. Op 31 mei 1578 betaalde men 6 gulden, 16 stuivers en 1 penning 'aen

keramieksoort	EVE	%
steengoed 1	1,5	0,2
steengoed 2	163,9	16,3
grijsbakkend aw	1,8	0,2
roodbakkend aw	778,0	77,4
Iberisch aw	4,3	0,4
witbakkend aw	46,4	4,6
Maaslands wit aw	0,6	0,1
Hafner-aw	0,8	0,1
Nederlandse majolica	6,3	0,6
Italiaanse majolica	0,2	0,0
Spaanse majolica	1,2	0,1
totaal	1005	100

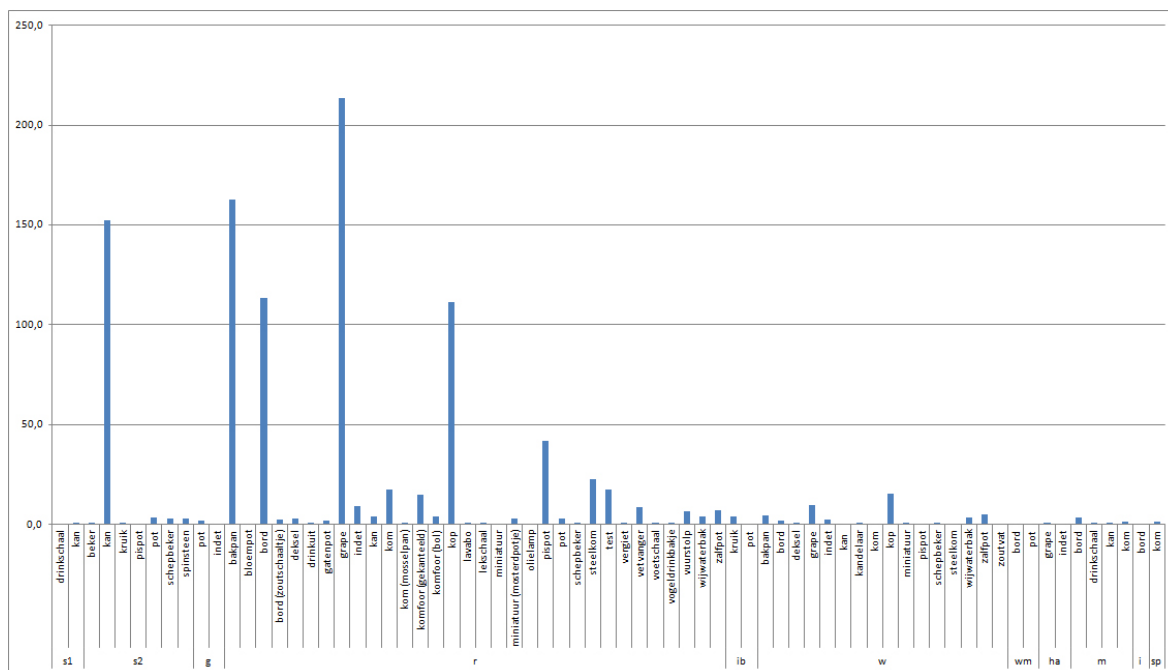
Tabel 8-1 Estimated Vessel Equivalents (EVE) en percentages van de verschillende keramieksoorten.

Figuur 8-1 Verhoudingen van de keramieksoorten in percentages van het EVE.

Claes Jansz. poottebachker van seecke(re) pannen ende potten die daer door closter gehaelt sijn.¹⁰ Claes Jansz. pottebakker had zijn werkplaats aan de Nieuwendam, zoals blijkt uit het kohier van de tiende penning uit 1561. Meer dan twee jaar later, op 30 augustus 1580, werd 'an Jan Pietersz. pottebacker van potten ende pannen int clooster geleverd' een bedrag van 9 gulden, 6 stuivers en 7 penningen betaald.¹¹ De meest uitgebreide omschrijving is te vinden bij de uitgavepost van anderhalf jaar later, op 8 januari 1582. Men betaalde 'an Jan Pieters van 32 worpe potten ende pannen met noch 6 testen diemen opte taeffel sedt ende anders tot die bagijnen geleverd doenze noch bij een waer'.¹² De bestelling betrof dus 32 worp potten en pannen en 6 testen. Een worp is een hoeveelheid klei waaruit doorgaans twee tot tien potten konden worden gemaakt. Uitgaande van een gemiddelde van 6 potten per worp, hield de bestelling ongeveer 200 potten en pannen in. Het totale bedrag hiervoor bedroeg 2 guldens, 16 stuivers en 4 penningen. Bij de bestellingen uit 1578 en 1580 was het bedrag een stuk hoger dan in 1582 waaruit mag worden afgeleid dat ook het aantal bestelde potten en pannen groter was. Dat houdt in dat in een periode van vier jaar meer dan 1000 voorwerpen van keramiek werden besteld.¹³ De herhaalde bestellingen tonen aan dat de gebruiksduur van de keramische voorwerpen relatief kort was en er kennelijk nogal wat weggegooid werd.

De datering van het vondstmateriaal van Bethlehem loopt uiteen van het laatste kwart van de 15de eeuw tot en met het derde kwart van de 16de eeuw en beslaat dus de volledige periode dat Bethlehem bestond. Vondstmateriaal uit de eerste periode (1475-1525) vormt duidelijk een minderheid ten opzichte van de grote hoeveelheid uit de periode 1525-1572. Veel materiaal dateert uit de jaren tussen 1525 en 1550. Dit komt overeen met het beeld dat uit de historische bronnen naar voren komt, namelijk dat de bloeitijd van het klooster rond 1530-1550 lag. Vermoedelijk bestond de gemeenschap toen uit meer dan 50 zusters, aangevuld met de andere personen die op het terrein verbleven.

Figuur 8-2 EVE van de vormen per keramieksoort.

10 WFA, OAH, inv.nr. 844, bergnr. 1982, fol. 6v.

11 WFA, OAH, inv.nr. 844, bergnr. 1982, fol. 22v.

12 WFA, OAH, inv.nr. 844, bergnr. 1982, fol. 30r.

13 Als 32 worp potten en pannen (en 6 testen) 2 gulden, 16 stuivers en 4 penningen kostte, komt een bestelling ter waarde van 6 gulden, 16 stuivers en 1 penning overeen met ruim 77 worp en een bestelling ter waarde van 9 gulden, 6 stuivers en 7 penningen overeen met 106 worp. In totaal is dat 215 worp potten en pannen.

8.2.2 Lokaal geproduceerd aardewerk

Roodbakkend aardewerk vormt verreweg de grootste categorie binnen de keramiek. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vormenvariatie binnen deze aardewerksoort zeer groot is. In totaal kunnen 28 vormen worden geïdentificeerd: bakpannen, bloempotten, borden, deksels, drinkuits, gatenpotten, grapes, kannen, een kandelaar, komforen, kommen, koppen, lavabo's, lekschalen, miniaturen, olielampen, pispotten, potten, schepbekers, steelkommen, testen, vergieten, vetvangers, voetschalen, een vogeldrinkbakje, vuurstolpen, wijwaterbakjes en zalfpotten.¹⁴ Een aantal van deze vormen is zeldzaam bij vondstcomplexen uit dezelfde periode in burgerlijke context, namelijk de drinkuits, (gekanteelde) komforen, lavabo's en wijwaterbakjes. Fragmenten van grijsbakkend aardewerk (reducerend gebakken) komen zeer weinig voor onder het vondstmateriaal (0,2% totale EVE). Het vormenspectrum is zeer beperkt: pispotten en potten. Waarschijnlijk dateren alle objecten uit de begintijd van het klooster want in de 16de eeuw werd in West-Friesland nog maar nauwelijks grijsbakkend aardewerk gemaakt. Zowel rood- als grijsbakkend aardewerk werd gemaakt van klei die ter plekke of in de buurt van de pottenbakkerij werd gedolven. Iedere stad had zijn eigen pottenbakkers. Dit lokaal geproduceerde aardewerk was de goedkoopste keramieksoort die te verkrijgen was.

Een aparte categorie binnen het roodbakkend aardewerk wordt gevormd door Noord-Hollands slibaardewerk. Het verschijnen van deze aardewerksoort wordt doorgaans gedateerd omstreeks 1570.¹⁵ De fragmenten tonen met zekerheid aan dat deze aardewerksoort inderdaad vóór 1572 werd geproduceerd. Dit vermoeden bestond al. Ook tussen het vondstmateriaal van klooster Nieuwlicht, dat net als Bethlehem in 1572 buiten gebruikt is gesteld, komen fragmenten Noord-Hollands slibaardewerk voor.¹⁶ Mogelijk kunnen we het vroegste verschijnen nog iets eerder dan 1570 dateren, namelijk omstreeks 1560. Aannemelijk is dat dit slibversierde aardewerk ook in Hoorn werd gemaakt.

Onder witbakkend aardewerk wordt hier 'lokaal' gebakken aardewerk verstaan. In de 14de en 15de eeuw werd al het witbakkende aardewerk geïmporteerd uit het Rijn- of Maasland. In de 16de eeuw kwam snel een eigen Hollandse productie op gang, waarschijnlijk ook in Hoorn. De scherf van een witbakkende kop uit een afvalkuil onder het kerkhof van Bethlehem toont aan dat de productie al eind 15de eeuw aanving. Dit is opmerkelijk vroeg in vergelijking met vondstcomplexen die we uit diverse steden kennen. In complexen vanaf ongeveer 1525 neemt het aandeel van witbakkend aardewerk duidelijk toe. De kop overheerst als vorm. Daarnaast komen bakpannen, borden, deksels, grapes, kandelaars, kommen, lavabo's, een olielamp, pispotten, een schepbeker, een steelkom, wijwaterbakjes, zalfpotten en een zoutvat voor. Uit deze opsomming blijkt dat de variatie behoorlijk groot is. De vormen zijn sterk verwant aan die van het roodbakkend aardewerk; zij zijn door dezelfde pottenbakkers gemaakt. De witbakkende klei moest van elders worden aangevoerd waardoor de potten duurder waren dan de roodbakkende varianten. Witbakkend aardewerk is daarom sterk in de minderheid. Vooral relatief kleine vormen zijn van witbakkend aardewerk gemaakt. Een aantal vormen is in burgerlijke context zeldzaam, namelijk lavabo's, wijwaterbakjes en zoutvaten.

Tot slot wordt ook de Nederlandse majolica als lokaal geproduceerd aardewerk beschouwd. Lokaal moeten we in dit geval ruim zien. In West-Friesland waren in deze tijd nog geen majolicabakkers actief. De aangetroffen voorwerpen komen elders uit Holland, Utrecht of mogelijk zelfs uit Vlaanderen. Op het terrein van Bethlehem is een kleine hoeveelheid voorwerpen van deze fraai beschilderde aardewerksoort gevonden (0,6% totale EVE). Vóór 1572 was productie van majolica in de Nederlanden nog gering van omvang. Ook in stedelijke context vormt Nederlandse majolica in West-Friesland tot ver in de 16de eeuw een zeer bescheiden groep. Het aantal vormen bij Bethlehem is beperkt: borden, drinkschalen, kannen, kommen en zalfpotten.

8.2.3 Geïmporteerde keramiek

Steengoed zonder zoutglazuur komt nauwelijks voor (0,2% totale EVE). In totaal zijn onder het materi-

14 Dit zijn de vormen zoals die zijn gedefinieerd in het Deventer-systeem. Bij de uitwerking is een aantal vormen onderscheiden die niet in dit systeem voorkomt, maar wel aan een specifieke functie is te koppelen.

15 Venhuis, 'Vormen en technieken', 17.

16 Ongepubliceerde waarneming Archeologie Hoorn in 2003.

aal maar drie fragmenten aanwezig, waarvan twee afkomstig van drinkschalen. Ongeglazuurd steengoed is kenmerkend voor de productie uit Siegburg in vooral de 14de en 15de eeuw. In de 16de eeuw nam het marktaandeel van steengoed uit deze productieplaats sterk af. Vrijwel al het aangetroffen steengoed behoort tot de categorie van geglazuurd steengoed (16,3% totale EVE), zoals gebruikelijk in de 16de eeuw. Verreweg de meeste fragmenten zijn afkomstig van kannen (95% van het EVE). De overige vormen zijn ieder maar met één tot vijf exemplaren vertegenwoordigd, namelijk een beker, een kruik, een lavabo, twee miniaturen, een pispot, zeven potten en negen schepbekers. De lavabo en de pispot zijn zeldzame verschijningen in de 16de eeuw.

Naast lokaal gebakken witbakkend aardewerk komt uit het Maas- en Rijnland geïmporteerd witbakkend aardewerk voor. In de 14de en 15de eeuw werd al het witbakkend aardewerk ingevoerd. In de 16de eeuw zien we geïmporteerd witbakkend aardewerk nog slechts incidenteel. Hafneraardewerk wordt in Hoorn in zeer geringe hoeveelheden gevonden. Deze witte aardewerksoort werd geproduceerd in Keulen en omgeving en komt in Bethlehem met slechts twee exemplaren voor, waaronder een grape met steel. Twee voorwerpen (een bord en een pot) behoren tot het Maaslands witbakkend aardewerk. Beide zijn voorzien van een fraai dik glanzend loodglazuur. Witbakkend aardewerk uit het Maas- en Rijnland vormt bij Bethlehem een zeer kleine groep (0,2% totale EVE).

Een categorie die in 16de-eeuwse vondstcomplexen af en toe opduikt, is Iberisch aardewerk. Rond 1930 werd bij het Westfries Museum een vondstmelding gedaan van een kruik die op het terrein van klooster Bethlehem was gevonden (inventarisnummer M200a). De kruik werd toen omschreven als 'bleek rood aardewerk, aan de oppervlakte wat grijs, zwartgebrande vlekken, draaischijf'. Met de huidige archeologische materiaalkennis kunnen we de kruik toeschrijven aan het Iberisch gebied (vermoedelijk Portugal). Bij de opgraving zijn diverse van deze kruiken gevonden. Toch is deze categorie percentueel verwaarloosbaar (0,4% totale EVE).

Italiaans tinglazuuraardewerk vormt een zeer kleine categorie (0,02% totale EVE). In totaal zijn slechts vijf scherven aangetroffen. Alle fragmenten zijn afkomstig uit Montelupo. Deze aardewerksoort kan beschouwd worden als luxueus tafelgerei. De laatste categorie is die van de Spaanse majolica (0,1% totale EVE), die wordt vertegenwoordigd door twee kommen van goudluster majolica. Scherven van zowel de Italiaanse als Spaanse voorwerpen worden in Hoorn en Enkhuizen in 16de-eeuwse context zo af en toe gevonden.

8.2.4 Voorwerpen van metaal

Tijdens de opgravingen is voortdurend gezocht met een metaaldetector. Het aantal metalen voorwerpen dat aan het klooster valt toe te schrijven, is echter gering. Dit komt deels doordat de metalen voorwerpen in de bodem in slechte staat bewaard zijn gebleven. Dat geldt vooral voor de ijzeren objecten. Een andere reden is dat de meeste vondsten in de stortgrond zijn gedaan waardoor het niet altijd zeker is of deze uit de tijd van het klooster of uit de periode daarna dateren. Een derde verklaring is dat de zusters gewoonweg niet beschikten over sommige zeer gangbare metalen voorwerpen. Dat geldt voor de meeste kledingaccessoires die in 16de-eeuwse context soms in groten getale worden gevonden. In dit hoofdstuk worden niet alle metaalvondsten besproken. We concentreren ons op die vondsten die duidelijk uit de tijd van het klooster stammen en als gebruiksvoorwerpen zijn aan te duiden. Naast gebruiksvoorwerpen zijn bijvoorbeeld ook diverse ijzeren spijkers, kist- of deurbeslag en hoefijzers aangetroffen.

8.2.5 Voorwerpen van glas

Een opvallend kenmerk van het vondstmateriaal van het klooster is dat voorwerpen van glas zeer weinig aanwezig zijn. Deels hangt dit samen met de verzamelwijze: alle vondsten zijn met de hand verzameld en daarbij worden glasscherven gemakkelijk over het hoofd gezien. De diverse afvalkuilen en andere sporen zijn echter zorgvuldig uitgetroffeld. De glasscherven die zijn aangetroffen, vallen uiteen in twee categorieën: (gebrandschilderd) vensterglas en gebruiksglas. In dit hoofdstuk wordt alleen de tweede categorie besproken. Als vormen komen uitsluitend bekers en flessen voor. Deze laatste groep is zeldzaam in de 16de eeuw.

8.2.6 Voorwerpen van natuursteen

Van natuursteen werd slechts een klein aantal soorten gebruiksvoorwerpen gemaakt. De meeste vondsten van natuursteen behoren tot het bouw materiaal: dakleien, vloertegels en onderdelen van raam- of deurstijlen.¹⁷ Als gebruiksvoorwerpen komen slechts drie soorten objecten voor: slijpstenen, vijzels en handmolens.

8.3 Gebruiksvoorwerpen

Binnen iedere keramieksoort zijn de scherven gedetermineerd per vorm. Als vormen zijn de in het Deventer-systeem gedefinieerde keramiekvormen gebruikt. De vorm van een object is gerelateerd aan de functie. Voor sommige vormen is dit zeer duidelijk, zoals bij olielampen, pispotten en vetvangers. Deze objecten hebben duidelijk één specifieke functie. Voor andere vormen is de functie onbekend. Dit geldt bijvoorbeeld voor de zogenoemde gatenpotten. Nog weer andere vormen kunnen verschillende functies hebben gehad. Dit geldt bijvoorbeeld voor kommen en koppen, die gebruikt kunnen zijn om uit te eten (tafelgerei) maar ook bij de voedselbereiding (keukengerei). Daarnaast zijn er vormen die een tweede gebruiksfunctie hebben gekregen, zoals borden waarin centraal een gat is gemaakt voor een metalen pen en die als boterschotel fungeerden. Er is dus niet altijd direct een relatie tussen de vorm en de functie van een voorwerp. Omdat in deze publicatie de aandacht vooral uitgaat naar een functionele analyse van de vondsten, wordt het materiaal per functionele groep en per vorm besproken. De objecten worden dus niet per keramieksoort behandeld. Of een bakpan van roodbakkend of witbakkend aardewerk is, doet er voor de functie niet toe. Bij de analyse is gekozen voor een eenvoudige indeling in de categorieën koken en bakken, tafel- en schenkgerei, voorraadgerei, sanitair, verlichting en verwarming, religieus en overig. Enkele vormen die niet voorkomen in het Deventer-systeem zijn toegevoegd, namelijk de hierboven genoemde boterschotels (borden), een mosselpan (kom), mosterdpotjes (miniaturen), roompotten (potten) en zoutschaaltjes (borden). Vanwege specifieke kenmerken van enkele objecten kan aan die een specifieke functie worden toegeschreven. Verder is in de analyse een scheiding tussen kommen en koppen aangebracht op basis van het model en niet de diameter.¹⁸ Bij de diverse vormen worden omschrijvingen van types gegeven. Deze zijn gecodeerd volgens de typologie van het Deventer-systeem. Tekeningen van de voor Bethlehem kenmerkende typen staan in schema's weergegeven. Bij de bespreking van de gebruiksvoorwerpen worden ook de glas- en metaalvondsten genoemd omdat de functie van deze voorwerpen aansluit bij die van de keramiek.

8.3.1 Koken en bakken

Onder de functionele groep van voorwerpen bestemd voor koken en bakken vallen potten en pannen die in of bij open vuur werden gebruikt. Hieronder vallen ook de vetvangers, die onder een spit werden geplaatst om het afdruipe vet op te vangen. De voorwerpen kenmerken zich door de aanwezigheid van uitwendige roetaanslag. Diverse grapes, vooral bij het witbakkend aardewerk, hebben geen roetaanslag waaruit blijkt dat ze een andere functie dan koken hebben gehad. Omdat deze typologisch niet te onderscheiden zijn van de grapes die wel zijn gebruikt om in te koken (de overgrote meerderheid), staan deze toch bij het kookgerei ingedeeld.

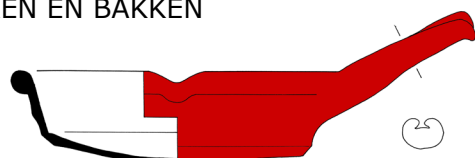
Bakpannen

Bakpannen vormen na grapes de grootste groep binnen het roodbakkend aardewerk (EVE=163). De diameter van de pannen ligt bij verreweg de meeste exemplaren tussen 21 en 27 cm, waarbij een klein (diameter ca. 21 tot 24 cm) en een groot (diameter ca. 26 tot 27 cm) model valt te onderscheiden. Daarnaast komt een groep pannen voor met een diameter rond de 17 cm. Een enkele pan heeft een afwijkend

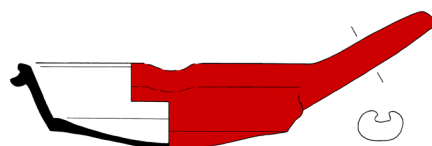
17 Bouwmateriaal wordt indien relevant in hoofdstuk 7 besproken.

18 In het Deventer-systeem zijn op basis van de diameter voorwerpen onder kommen ingedeeld (bijv. r-kom-35) die functioneel bij de (eet)koppen thuishoren.

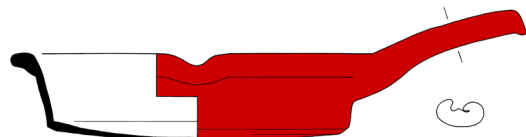
KOKEN EN BAKKEN

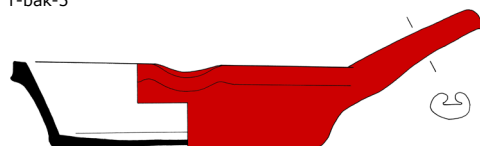
bakpan
r-bak-1

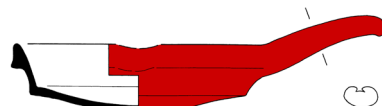
bakpan
r-bak-5

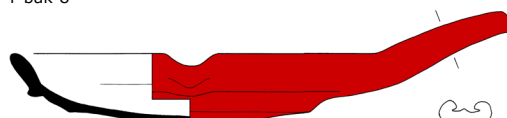
bakpan
r-bak-2

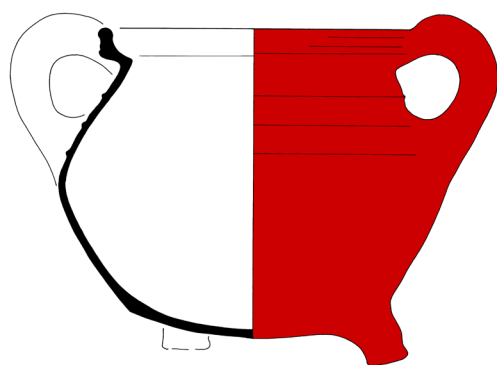
bakpan
r-bak-8

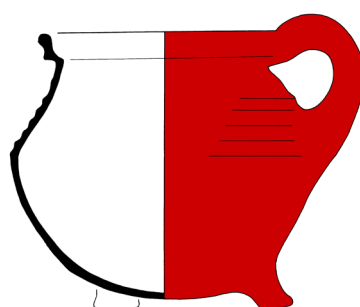
bakpan
r-bak-4

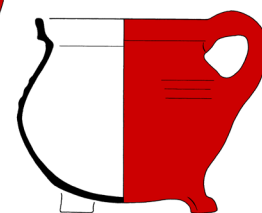
bakpan
r-bak-24

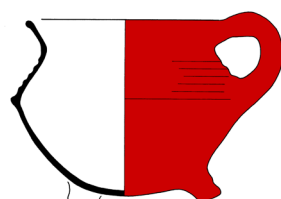
grape
r-gra-8

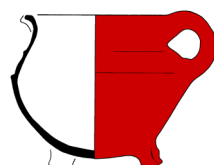
grape
r-gra-8

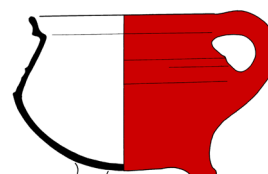
grape
r-gra-10

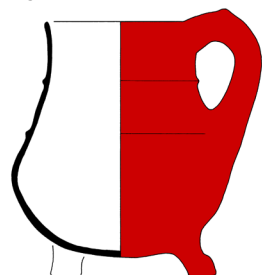
grape
r-gra-19

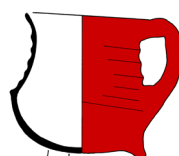
grape
r-gra-29

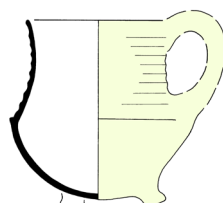
grape
r-gra-34

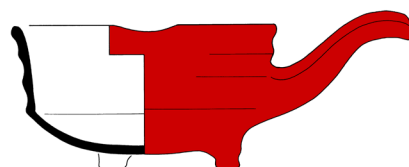
grape
r-gra-22

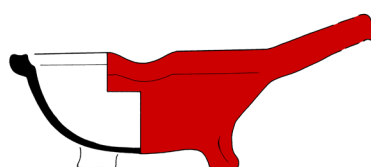
grape
r-gra-41

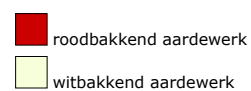
grape
w-gra-13

steelkom
r-stk-6

steelkom
r-stk-16

8-2 Schema van de meest voorkomende typen keramiek binnen de verschillende vormen bij de functiegroep koken en bakken.

8-3 Bakpannen van roodbakkend aardewerk, diameter 25 en 24 cm. De bovenste pan heeft een omgeslagen van buiten aangedrukte rand (r-bak-2). De onderste pan heeft een lage zijwand met een hoge kraagrand (r-bak-24).

formaat, zoals een bakpan met de buitengewoon grote diameter van 33 cm. Een klein aantal bakpannen heeft een dusdanig kleine diameter dat ze als miniaturen beschouwd zouden kunnen worden (diameter 10 tot 12 cm). Uit het feit dat de bodems van deze pannen veelal beroet zijn, kunnen we afleiden dat ze wel degelijk een gebruiksfunctie hebben gehad. In Alkmaar zijn diverse vergelijkbare bakpannetjes gevonden in 15de-eeuwse contexten. Ze zouden niet in het open vuur zijn gebruikt maar in de hete as om bijvoorbeeld voorzichtige eieren te laten stollen.¹⁹

Binnen de bakpannen domineert de pan met een eenvoudige omgeslagen rand (r-bak-1). Op basis van de kleur van het glazuur (de 'vroeg' exemplaren hebben vaak groene vlekken door het glazuur) en de vorm van de stelen (de 'vroeg' exemplaren hebben een platte steel en de 'late' exemplaren een toegevouwen steel) kan aan individuele objecten globaal een datering worden toe-

gekend. Een variant op poten komt zeer weinig voor. Twee andere typen zijn verwant aan de pan met omgeslagen rand. Beide kenmerken zich door een van buiten aangedrukte rand (r-bak-2 en r-bak-17). Het type bakpan dat naast bovengenoemde modellen het meest voorkomt, is een pan met een korte manchetrans (r-bak-5). Verwant hieraan is een pan met lage kraagrand (r-bak-4) en een bakpan met korte min of meer vierkante rand (r-bak-8). Bij al deze types komen platte stelen niet meer voor. Opvallend aan het laatste model is de vrijwel platte bodem. Alle andere modellen bakpannen hebben een iets bolle bodem. Deze drie modellen verschijnen in het tweede kwart van de 16de eeuw en dateren vooral uit de periode 1550-1572. Een ander model dat regelmatig voorkomt, is een lage pan met hoge kraagrand (r-bak-24). Dit model komt vooral voor in complexen uit de eerste helft van de 16de eeuw. Verwant hieraan is een bakpan met hoge manchetrans (r-bak-27).

Bij het witbakkend aardewerk is geen enkel complete of reconstrueerbare bakpan aanwezig. De meeste fragmenten hebben toebehoord aan pannen met een korte manchetrans (w-bak-5), het typerende model voor de 16de eeuw. Meestal zijn de bakpannen inwendig groen geglazuurd, maar incidenteel komen ook exemplaren voor die geel zijn, dus zonder toevoeging van koperoxide aan het glazuur.

De functie van bakpannen is minder duidelijk dan we op het eerste gezicht zouden denken. De benaming koekenpan, zoals die tegenwoordig gangbaar is, veronderstelt dat de pan van oorsprong bestemd was voor het bakken van pannenkoeken. Deze veronderstelling wordt ondersteund door historisch beeldmateriaal, zoals het bekende schilderij 'Boerengezelschap met pannenkoekenbakster' van Pieter Aertsen uit circa 1560. Deze afbeelding wordt in de archeologie vaak gebruikt om de functie van bakpannen als pannen om pannenkoeken te bakken te illustreren. Nieuw onderzoek op basis van archeologische vondsten plaatst kanttekeningen bij deze interpretatie. Bakpannen komen in de regio Holland en Zeeland veel meer voor dan in de IJsselstreek (een streek die exemplarisch voor Oost-Nederland kan worden gezien). Een verschil in voorkeur voor pannenkoeken lijkt niet de meest logische verklaring. Recent is de bakpan aan een experimenteel onderzoek onderworpen.²⁰ Daaruit is gebleken dat deze pannen helemaal niet zo geschikt zijn om pannenkoeken te bakken, maar wel uitermate goed voor het bakken van vlees en vooral vis. De onderzoekers brengen dit in verband met een hogere vlees- en visconsumptie in de regio Holland en Zeeland.

19 De Jong-Lambregts, 'Koken, bakken, braden en eten met aardewerk'.

20 Van Oosten en Bult, 'Laatmiddeleeuwse bakpannenraadsl'.

Grapes

Verreweg de meeste fragmenten van roodbakkend aardewerk kunnen worden toegeschreven aan grapes: kookpotten op drie poten (EVE=214). Ze hebben meestal één oor. Grote grapes met twee oren vormen een minderheid.²¹ Binnen de grapes domineren twee typen: een grape met afgeronde buikknik en kraagrand (r-gra-8) en een grape met bolle buik en kraagrand (r-gra-10). Deze twee typen zijn zeer verwant en vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden. In totaal zijn van beide typen gezamenlijk minimaal 168 voorwerpen geteld. Veel van de grapes zijn voorzien van een glazuur met mangaanoxide, een kenmerkend verschijnsel voor aardewerk uit de 16de eeuw. Verwant aan deze typen is een grape met scherpe buikknik en ribben op de schouder (r-gra-34), waarvan minimaal 25 exemplaren zijn gevonden. Deze grape werd in de tweede helft van de 16de eeuw het dominante model. Een ander type dat veel voorkomt, is een hoge grape met een bolle buik en een onverdikte iets uitstaande rand (r-gra-22). De tellingen hebben minimaal 42 van deze grapes opgeleverd. De bodems van deze exemplaren zijn vaak onberoet, wat erop wijst dat ze vaak zijn gebruikt als schenk- of maatkan en niet om in te koken. Soms komen ze in een heel klein model voor. Een verwant type heeft een scherpe buikknik in plaats van de bolle buik (r-gra-41). Hiervan zijn slechts zeven grapes gevonden.

Naast de hierboven vermelde r-gra-34, komen vanaf het tweede kwart van de 16de eeuw enkele kleine modellen voor die zich kenmerken door een scherpe buikknik. Het eerste type heeft een uitstaande onverdikte rand (r-gra-19), het tweede type is identiek aan het eerste type en heeft tevens een ribbel op de schouder (r-gra-29) en het derde type heeft een kraagrand (r-gra-63). Gezamenlijk vormen ze een groep van 18 exemplaren.

8-4 Grape van witbakkend aardewerk, diameter rand 11 cm (gerestaureerd). De grape heeft een bolle buik en een kraagrand (w-gra-7) en is onder het oor gemerkt met een kruis (merk A1).

r-gra-8
diameter rand: 21,5 cm

r-gra-8
diameter rand: 18 cm
glazuur met mangaanoxide

r-gra-10
diameter rand: 10,5 cm

8-5 Diverse modellen grapes van roodbakkend aardewerk. De rechter grape is onder het oor voorzien van een merk (merk D1).

21 Hieruit is wellicht af te leiden dat het klooster over diverse grote metalen grapes met twee oren beschikte.

Opvallend is dat vrijwel geen enkele grape gedecoreerd is. Enkele versierde grapes met ribben met spatelindrukken zijn aanwezig. Incidenteel heeft een exemplaar slibversiering. Het functionele aspect stond bij de aanschaf voorop; versiering werd duidelijk niet gewaardeerd.

Een groot deel van de scherven van witbakkend aardewerk is toe te schrijven aan grapes (EVE=9,6). In totaal gaat het om 24 exemplaren. In vergelijking met het aantal roodbakkende grapes is dit zeer weinig. De meeste fragmenten zijn niet op type te determineren. Geen enkel type is dominant aanwezig. De vormen wijken niet af van de roodbakkende grapes. Zo is de witbakkende versie van de r-gra-10 aanwezig (w-gra-7) en de witbakkende versie van de r-gra-41 (w-gra-13). Vaak zijn de bodems van de witbakkende grapes onberoet wat erop wijst dat ze niet altijd als kookpot functioneerden. Tot slot is een fragment van een grape met holle steel van Hafner-aardewerk aanwezig.

Als laatste vondst bij de grapes moet een afgebroken poot van een bronzen grape worden vermeld. Metalen kookgerei is onder het afval sterk ondervertegenwoordigd doordat de voorwerpen veel langer mee gingen dan het aardewerken kookgerei. Bovendien kon het brons van een afgedankte grape worden omgesmolten. De vondsten geven daardoor een vertekend beeld.

8-6 Poot van een bronzen grape, hoogte 35 mm. De poot toont aan dat in de keuken ook metalen vaatwerk werd gebruikt.

8-7 Pan van roodbakkend aardewerk, diameter 31 cm. Deze heeft een platte bodem met drie lage standlobben, een steile wand en een geprofileerde rand (r-kom-87). De bodem is sterk beroet. De diepe vorm doet vermoeden dat de pan is gebruikt als mosselpan.

Mosselpan

Een afwijkend model roodbakkende kom heeft een hoge steile wand, een scherpe knik van bodem naar wand, een geprofileerde rand en staat op lobvoeten (r-kom-87). Het object heeft op de rand twee horizontale oren als handvaten en is zwaar beroet aan de buitenzijde en deels ook aan de binnenzijde. Wellicht is de kom gebruikt als mosselpan. Het voorkomen van mosselschelpen in afvalkuilen toont aan dat de zusters zo nu en dan mossels aten.

Steelekommen

Binnen de roodbakkende steelekommen kunnen diverse typen worden onderscheiden. Het meest voorkomende type heeft een steile wand, een rechte iets verdikte rand en een gebogen steel (r-stk-6). Op basis van de vorm van de steel wordt dit type kom ook wel 'kromsteert' genoemd. Een verwante vorm heeft een ronde verdikte rand (r-stk-27). De andere typen steelekommen hebben een rechte toegevoegen steel in plaats van een gebogen steel. Deze steelekommen kennen meer variatie in de randtypen, zoals kraagranden en geprofileerde randen, maar worden alle onder hetzelfde model gerekend (r-stk-16). Alle steelekommen staan op poten. Slechts één fragment witbakkend aardewerk is toe te schrijven aan een steelkom.

8-8 Steelkom van roodbakkend aardewerk (r-stk-5), diameter 14 cm. De steelkom is onder het oor gemerkt met een kruis (merk A1).

8-9 Vetvanger van roodbakkend aardewerk, lengte 53 cm. De vetvanger staat op twee poten onder de steel.

8-10 Bak van een grote messing lepel, mogelijk gebruikt in de keuken om bijvoorbeeld het vlees aan het spit mee te bedruipen.

Vetvangers

Vetvangers werden gebruikt om tijdens het roosteren van het vlees aan het spit het afdruipe vet op te vangen. Deze komen in Bethlehem relatief vaker voor dan 'normaal' in complexen uit de 16de eeuw. In totaal zijn twintig exemplaren geteld (EVE=8,8), alle van hetzelfde type (r-vet-1). Deze treft men in twee varianten aan: een groot model met twee poten en een klein model met één poot onder de steel. Typologisch valt geen enkele ontwikkeling binnen dit type waar te nemen. Naast roodbakkende vetvangers kunnen in de kloosterkeuken ook metalen vetvangers in gebruik zijn geweest.

Lepel

Van een grote messing lepel is de bak bewaard gebleven. Deze kan zijn gebruikt als druiplepel om het vlees dat aan het spit hing met het opgevangen vet in de vetvanger te bedruipen zodat het mals bleef.

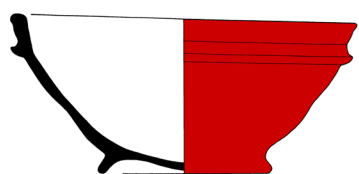
8.3.2 Voedselvoorbereiding

Diverse voorwerpen werden gebruikt bij de voedselbereiding in de keuken zonder dat deze in contact kwamen met vuur. Voor sommige vormen is de toeschrijving aan deze specifieke functiegroep moeilijk: ze kunnen ook zijn gebruikt voor opslag of op tafel. Anderzijds zijn er voorwerpen die bijvoorbeeld bij het kookgerei zijn ondergebracht, maar in werkelijkheid bij de voedselvoorbereiding zijn gebruikt. Dat geldt bijvoorbeeld voor grapes die niet zijn beroet en dus niet in contact met het open vuur kwamen. Voorwerpen worden bij die groep ingedeeld waartoe ze functioneel het meest waarschijnlijk behoren.

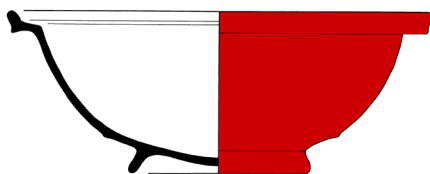
Kommen

Verreweg de meeste kommen en koppen zijn als tafelgerei te karakteriseren en worden onder die groep besproken. Dat geldt niet voor enkele grote roodbakkende kommen, die vermoedelijk tot het keukenge-

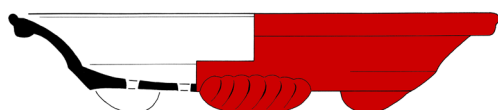
VOEDSELBEREIDING en VOORRAAD

kom
r-kom-42

kom
r-kom-58

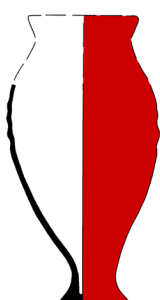
lekschaal
r-lek-12

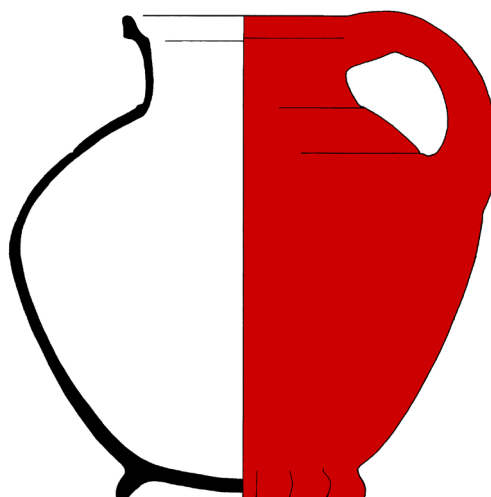
deksel
r-dek-24

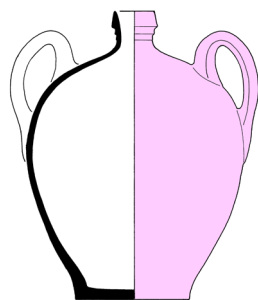
deksel
r-dek-29

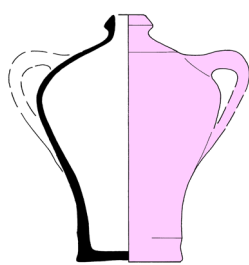
drinkuit
r-dru-1

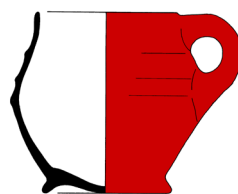
kan
r-kan-28

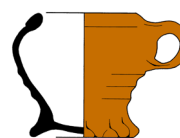
kruik
ib-kru-1

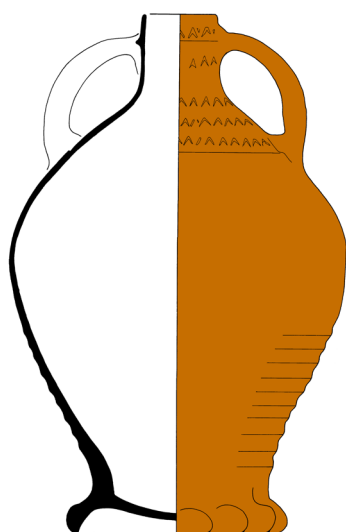
kruik
ib-kru-1

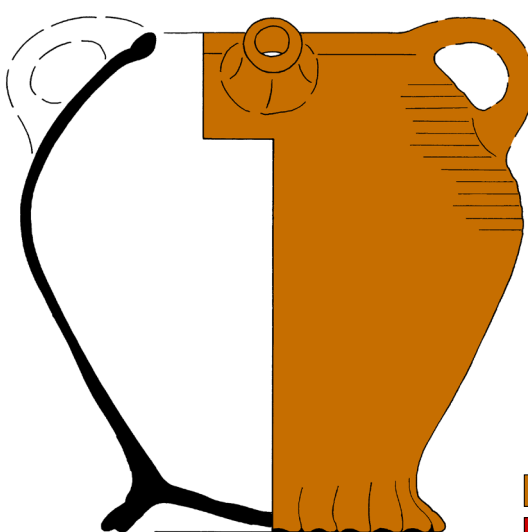
schepbeker
r-spb-2

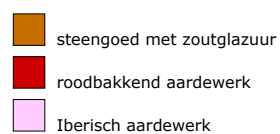
schepbeker
s2-spb-4

kruik
s2-kru-4

pot
s2-pot-4

8-11 Schema van de meest voorkomende typen keramiek binnen de verschillende vormen bij de functiegroepen voedselvoorbereiding en voorraad.

8-12 Kom van roodbakkend aardewerk, diameter 23,5 cm. De kom heeft een geprofileerde rand en staat op een standring (r-kom-42). De kom is op de onderzijde van de standring gemerkt met twee kruisen (merk A1).

8-13 Lekschaal van roodbakkend aardewerk, diameter 32,5 cm. De lekschaal staat op standlobben (r-lek-12).

rei behoren. Het meest voorkomende type is een grote wijde kom met geprofileerde rand en op een standring (r-kom-42), waarvan minimaal zeven exemplaren zijn gevonden. De andere modellen zijn met één tot vier exemplaren aanwezig. Deze grote kommen werden gebruikt als bijvoorbeeld melkteil of beslagkom.

Lekschalen

De lekschalen vormen een kleine categorie. Bij het roodbakkend aardewerk zijn slechts vier exemplaren vastgesteld. Lekschalen zijn een soort grote borden met gaten om etenswaren, zoals vis, te laten uitlekken. Bij de opgraving is één complete lekschaal gevonden die kan worden beschouwd als een overgangspunct tussen borden en het model lekschaal zoals we dat uit de 16de en 17de eeuw kennen. De vorm van de lekschaal is identiek aan het model bord met uitgebogen vlag en een bodem op standlobben (r-bor-1). De latere lekschalen zijn voorzien van poten. Het voorkomen van groene vlekken door het glazuur wijst eveneens op een 'vroeg' datering, wat overeenkomt met de context waarin de schaal is gevonden, namelijk in een afvalkuil met materiaal uit de periode 1475-1525. Waarom zo weinig lekschalen zijn aangetroffen, is onduidelijk. Mogelijk waren ook metalen exemplaren in gebruik.

Roompotten

In totaal is een minimum van zeven potten van steengoed vastgesteld. Zes hiervan hebben een brede schouder, een omgeslagen rand en staan op een standring (s2-pot-4). Het zeer grote model (hoogte 33 cm) kan worden omschreven als een roompot. De pot heeft oorspronkelijk één tuit en twee oren gehad. Hij werd gebruikt voor het afromen van melk. Van de room werd vervolgens boter gemaakt. Van een ander model is maar één exemplaar aangetroffen (s2-pot-13). Gezien de aanwezigheid van een tuit is ook deze pot gebruikt als een roompot.

Ook enkele roodbakkende grapes zijn voorzien van een tuit. Hoewel geen enkel compleet exemplaar is gevonden, kan uit het scherfmateriaal worden afgeleid dat het klooster meerdere van dergelijke potten heeft gehad.²² Ze hadden niet zozeer een functie als kookpot, maar dienden vermoedelijk net zoals de grote steengoedpotten met tuit, als roompot. Bij de berekening van de percentages van de verschillende functiegroepen, staan deze objecten bij de grapes ingedeeld omdat ze, afgezien van de tuit, typologisch daarvan niet zijn te onderscheiden.

Schepbekers

Een kleine categorie wordt gevormd door schepbekers. Ze staan altijd op een standring en hebben één oor. Onder het roodbakkend aardewerk bevinden zich de scherven van slechts twee van deze bekera; bij het witbakkend aardewerk is maar één schepbeker aanwezig. Deze witbakkende schepbeker heeft

22 In een particuliere collectie bevindt zich een compleet exemplaar, dat in het verleden bij werkzaamheden in de kassen op het terrein van klooster Bethlehem is gevonden.

8-14 Schepbekers van roodbakend en witbakend aardewerk, beide hoogte 12 cm. De linker schepbeker is onder het oor gemerkt met een kruis (merk A1).

een bolle vorm met een naar binnen staande rand. Onder het steengoed bevindt zich een minimum van zes schepbekers, waarvan één exemplaar vrijwel compleet bewaard is gebleven. Een schepbeker is een soort maatbeker, vooral voor droge waar (graan, bonen en dergelijke).

Vergieten

Vergieten onderscheiden zich van lekschalen door de diepere vorm. In de 16de eeuw kwamen ze nog nauwelijks voor; ze zijn vooral een 17de- en 18de-eeuws verschijnsel. Onder het materiaal bevindt zich geen enkel compleet of reconstrueerbaar exemplaar; de tellijst bevat slechts twee voorwerpen. In de 16de eeuw waren ook metalen vergieten verkrijgbaar en mogelijk werden die in de keuken gebruikt.

8-15 Hoek van een zandstenen vijzel.

Vijzel en handmolen

In de keuken was minimaal één zandstenen vijzel aanwezig. Een hoek van dit voorwerp is teruggevonden. Vijzels werden vanaf de 13de eeuw algemeen gebruikt in vooral grotere keukens, van bijvoorbeeld gasthuizen en kloosters. In de binnenstad van Hoorn zijn bijvoorbeeld op het terrein van het St. Jans Gasthuis twee exemplaren uit de 15de/16de eeuw gevonden. Aangezien vijzels zeer lang in gebruik konden zijn voordat ze braken of werden afgedankt, komen ze als bodemvondst weinig voor. Enkele kleine fragmenten van basaltlava hebben toebehoord aan een maalsteen van een handmolen die bestemd was om graan te malen. Dit voorwerp zal incidenteel zijn gebruikt want de zusters lieten het graan ongetwijfeld in een van de graanmolens in Hoorn malen, zoals verplicht was.

8.3.3 Tafel- en schenkgerei

Onder tafelgerei worden voorwerpen verstaan die niet primair bestemd waren om voedsel te bereiden, maar om dit op te dienen of uit te eten of drinken. Ook schenkgerei valt onder deze categorie, hoewel de grote vormen mogelijk een functie als opslag hadden. Het tafel- en schenkgerei kan bij een klooster beschouwd worden als de voorwerpen die in de refter werden gebruikt.

Bekers

Onder de keramiek bevindt zich slechts één fragment van een beker, namelijk een steengoedbeker die typologisch in de 14de en 15de eeuw is te plaatsen (s2-bek-2). Latere modellen steengoedbekers komen onder de scherven niet voor.

Enkele kleine glasscherven tonen aan dat Bethlehem over wijnglazen beschikte. Een van de vondsten is de voet van een lage noppenbeker of berkemeier met een honingraadvormig wandpatroon en doornnoppen. De standring heeft een gladde voetband. Aangezien de rand ontbreekt, is de vorm niet met zekerheid te reconstrueren.

Borden

Na bakpannen en grapes vormen borden bij het roodbakend aardewerk de grootste categorie (EVE-

TAFEL- EN SCHENKGEREI

bord
r-bor-1

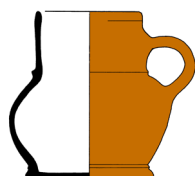
bord
r-bor-6

bord
m-bor-5

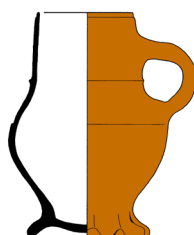
drinkschaal
m-dri-1

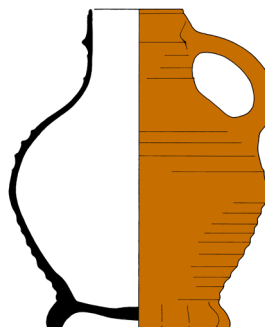
kan
s2-kan-19

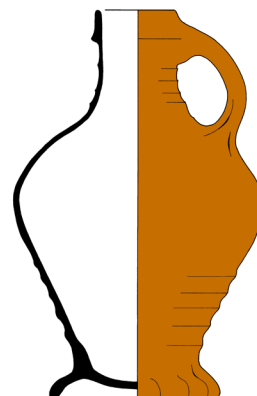
kan
s2-kan-45

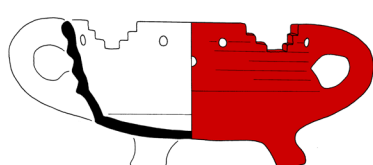
kan
s2-kan-51

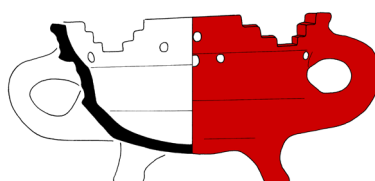
kan
s2-kan-12

kan
s2-kan-34

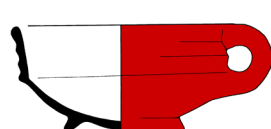
komfoor
r-kmf-3

komfoor
r-kmf-3

kop
r-kop-1

kop
r-kop-2

kop
r-kom-35

kop
w-kop-1

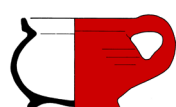
kop
w-kop-2

kop
r-kop-17

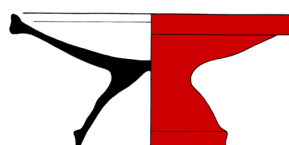
kop
r-kop-22

mosterdpotje
r-min-

mosterdpotje
r-min-

voetschaal
r-voe-3

- steengoed met zoutglazuur
- roodbakend aardewerk
- witbakend aardewerk
- Nederlandse majolica

116), wat in de 16de eeuw ongebruikelijk is. Het aantal typen is zeer beperkt. Vrijwel alle hebben een iets holle spiegel, een uitgebogen vlag en een iets verdikte van buiten aangedrukte rand en staan op drie standlobben (r-bor-1). Datering van individuele objecten vindt uitsluitend plaats op basis van de aanwezige decoraties. Na bovengenoemd model is een bord met een iets holle spiegel, een korte platte vlag en drie standlobben het meest aanwezig (r-bor-6). Dit model bord komt voor vanaf het tweede kwart van de 16de eeuw en werd in de tweede helft van de 16de eeuw het dominante type. Slechts één compleet exemplaar is gevonden. Enkele borden staan op een standing in plaats van op standlobben. Twee typen kunnen worden onderscheiden. Het eerste model heeft een holle spiegel en een korte platte vlag (r-bor-18) en het tweede type heeft een holle spiegel en uitgebogen vlag (r-bor-21).

De oudste decoratiewijze die onder het materiaal voorkomt, is de beschildering in slib van een vogel op de spiegel. Bij twee borden kan deze decoratiewijze worden vastgesteld. Het ene bord is van een groot model (diameter 27 cm) en het andere van een klein model (diameter 20 cm). De beschildering is identiek uitgevoerd.

Een andere vorm van decoratie is een versiering met sgraffito: op de borden werd een witte sliblaag aangebracht waarin een voorstelling werd uitgekrast. Na glazuren leverde dit een rode decoratie op een gele ondergrond op. Deze decoratiewijze komt voor in de periode 1475-1550. In totaal zijn minimaal tien borden met sgraffito versierd. Op een van de borden staat centraal een zeer primitief getekende Maria. Maria is en-profile weergegeven met kroon op haar hoofd en loshangende haren. Een uitsteeksel is niet anders te interpreteren dan als een arm, hoewel een hand ontbreekt. Het lijkt bijna een kindertekening. Op de vlag is, alhoewel een paar letters ontbreekt, de naam MARIA te herkennen. De overige tekens vormen geen tekst. Op een tweede bord staat op de vlag een tekst en is de spiegel ongedecoreerd. De tekst kan worden gereconstrueerd tot ANNA – MARIA – IHESUS. Van een derde bord is een groot fragment gevonden met op de spiegel een Christuskop en op de vlag een tekst die gereconstrueerd kan worden tot MARIA – ANNA – JAN – IHESUS. De naam Maria is hypothetisch aangevuld. Jan staat is dit geval voor Johannes de Doper. De overige sgraffitoborden hebben een minder duidelijke christelijke symboliek. Op een nagenoeg compleet bewaard gebleven bord staat een vogel, vermoedelijk de duif als symbool voor de Heilige Geest of de vredesduif.²³ Op een fragment van een ander bord is een vis te zien. Daarboven is nog net de letter A aanwezig. Op basis van parallellen kan worden gezegd dat hier MARIA heeft gestaan met daarboven een kroon.²⁴ De vis moet hier in verband worden gebracht met Christus.²⁵ Onder de scherven bevindt zich een fragment van vermoedelijk een identiek bord. Hierop is de letter A van MARIA te zien met daarboven een stuk van de kroon. Vrijwel compleet bewaard gebleven is een bord met een geheel afwijkende versiering. Op de vlag is een sgraffitodecoratie aangebracht die doet denken aan de stralen rondom een zon, gevormd door de onversierde spiegel. De zon kan symbool staan voor Christus als het Licht der Wereld. De afbeeldingen en teksten op de sgraffitoborden hebben dus vermoedelijk alle een christelijke betekenis. De vondst doet sterk denken aan de serie sgraffitoborden die bij het Bloemkampklooster in 's-Hertogenbosch is aangetroffen. We zien daar borden met het rad

23 Bij het Claraconvent in Enkhuizen is een sgraffitobord gevonden met op de spiegel een duif met takje in de bek, die duidelijk in christelijke betekenis als vredesduif zal zijn beschouwd en niet als huwelijkssymboliek zoals sgraffitoborden met vogel vaak worden geduid. Collectie Archeologie West-Friesland.

24 In de collectie van Museum Rotterdam bevindt zich een scherv van een bord met identieke voorstelling, gevonden in de gracht van kasteel 'Huis te Capelle' in Capelle aan den IJssel. Zie: <http://collectie.museumrotterdam.nl/objecten/10000-251>. Een ander compleet exemplaar staat afgebeeld in: Ostkamp, 'Profane insignes', 46. Volgens Ostkamp verwijst de vis naar onkuisheid (zie ook noot 27).

25 De vis is sinds het vroege Christendom in verband gebracht met Christus. Dit gaat terug op het Griekse woord Ichthus (vis) waarbij de letters (in vertaling) een afkorting van 'Jezus Christus, Zoon van God, Verlosser' zouden zijn. Tevens speelt de vis als symbool een rol in de evangeliën. Christus wordt vergeleken met een visser. Daarnaast is er de wonderbaarlijke vermenigvuldiging van de vijf broden en twee vissen.

van St. Catharina, duiven en teksten als MA, MARIA en MATER.²⁶ Ook bij andere kloosters zijn vonden van dit aardewerk gedaan.²⁷

Bij sommige borden is net als bij het sgraffito-aardewerk op de spiegel en vlag een witte sliblaag aangebracht, maar is geen versiering ingekrast. Deze borden zijn egaal geel van kleur. Soms is ook koperoxide aan het glazuur toegevoegd waardoor het bord groen kleurde.

De grootste categorie wordt gevormd door borden met versiering door middel van slibboogjes. Deze komen voor in een groot (diameter circa 26 cm) en een klein (diameter circa 20 cm) model. Op basis van de decoratie kunnen diverse varianten worden onderscheiden. De eerste en meest voorkomende variant is een bord met op de spiegel een decoratie van aaneensluitende slibboogjes in de vorm van een vijf- of zevenpuntige ster en op de vlag aaneensluitende slibboogjes in de vorm van een 'slinger'. De tweede variant wordt gevormd door borden met een ongedecoreerde vlag, de derde variant heeft een ongedecoreerde spiegel. Op een vierde variant zijn naast slibboogjes ook driespruiten toegepast. Deze variant valt duidelijk eerder in tijd te plaatsen dan de andere decoratiewijzen.²⁸ Andere varianten komen ieder slechts eenmaal voor. Naast borden met slibversiering komen geheel ongedecoreerde borden voor die eveneens onderverdeeld kunnen worden in een groot en een klein model.

Bij de opgraving is ook Noord-Hollands slibaardewerk gevonden. Verspreid over diverse contexten die met zekerheid te dateren zijn vóór 1572 zijn fragmenten van minimaal tien borden aangetroffen (type r-bor-6). Helaas zijn de meeste scherven te klein om de decoraties te kunnen vaststellen. Slechts één object vormt hierop een uitzondering. Het fragmentarisch teruggevonden bord is op de spiegel gedecoreerd met een dubbelkoppige adelaar. Dit motief zien we vaker op aardewerk in de 16de eeuw, zowel op sgraffito-aardewerk als vroeg slibaardewerk. De vlag is voorzien van stippen in plaats van de voor Noord-Hollands slibaardewerk kenmerkende kabelrand.

Borden van witbakkend aardewerk komen in de 16de eeuw weinig voor. Eén bord heeft een kraagrand en staat op poten (w-bor-5). De rand is voorzien van een soort inkepingen. Het model doet denken aan Rijnlandse voorbeelden.²⁹ Mogelijk was het bestemd om fruit op te dienen. Een bord op standvlak met een geprofileerde rand is geproduceerd in het Maasland (wm-bor-3). Zowel de vorm als het soort glazuur (dik glanzend) wijkt af van het lokale witbakkende aardewerk.

26 Treling, 'Archeologisch onderzoek in 1994-1997', 91. Met name bijzonder is fragment van een bord met tekst in een spiraal waarvan de onderzoekers de betekenis niet zeggen te weten. Het is een Middelnederlands religieus gedicht getiteld *Ons Liefs Heren Passie* (komt voor in het Hulthemsche handschrift) en luidt: Die soe wale dichten (coeste, dat al dat hi begoeste, met eren mochte volbringhen, ende) die dan met on(nutten dinghen, onledech) mae(cte) synen syn, (dan ware) eer noch [ghe]win. Oftewel: iemand die goed kan schrijven, moet zich niet bezig houden met onnuttige dingen, want daarin ligt geen eer en gewin. Ook de decoratie op dit bord is dus religieus van aard.

27 Bij klooster Hooidonk in Neerwetten (bij Eindhoven) is een sgraffitobord met de tang van St. Agatha, links daarvan een narrenkop en rechts een vis met randtekst MARIA MARIA gevonden. Deze voorstelling had voor de zusters een heel specifieke betekenis. St. Agatha was een van de voornaamste heiligen. Haar heiligendag valt op 5 februari en hieraan zal in het klooster bijzondere aandacht in de gebeden zijn besteed. Zeer zelden viel Agathadag precies op Aswoensdag. Dat was in 1505 voor het eerst sinds 1421 weer het geval, en opnieuw in 1516. Daarna kwam dit pas weer in 1600 voor. Het bord is waarschijnlijk ter gelegenheid van die specifieke viering van die heiligendag in 1505 of 1516 gemaakt. De nar aan de linkerkant verwees naar de viering van Carnaval en de vis stond voor de zusters zonder meer symbool voor de vasten (de periode waarin geen vlees en zuivel, maar wel vis mocht worden gegeten). Zie ook de uitleg op de website: www.sgraffito-in-3d.com. Ostkamp beschouwt de voorstelling op dit bord als een combinatie van christelijke en volkse symbolen (Ostkamp, 'Wereld op zijn kop'). De nar en vis zouden volgens hem verwijzen naar wellust en onmatigheid en daarmee in combinatie met de christelijke symbolen een moraliserende boodschap (kuisheid) hebben. Het is de vraag of de zusters deze dubbele betekenis in de voorstelling zagen. De vis als teken van de vasten had voor hen niets met wellust en onkuisheid te maken. Een van de fraaiste voorbeelden van een sgraffitobord uit een klooster is een bord met een voorstelling van de Annunciatie en de randtekst AVE GRATIA PLENA en ANNO DOMINI 1503, afkomstig uit het klooster Egmond. Dit bord is een merkwaardig geval want het heeft een vlakke bodem in plaats van een bodem met lobvoeten en ophanggaatjes in de rand. Renaud, 'Laat-middeleeuws aardewerk', 232.

28 Driespruiten maken deel uit van het symbolische repertoire slibversieringen uit de 14de en 15de eeuw. De driespruit stond voor de Heilige Drievuldigheid. In de 16de eeuw verdwijnt dit type decoratie.

29 Vreeken, *Kunstnijverheid Middeleeuwen en Renaissance*, 305.

Fraai zijn de borden die behoren tot de kleine groep van de Nederlandse majolica. In totaal zijn slechts negen borden van deze keramieksoort vastgesteld. Alle borden behoren tot het standaardtype met vloeiende overgang van spiegel naar vlag, een uitgebogen soms iets hoekige rand en met een standing (m-bor-5). Ze zijn voorzien van een polychrome ornamentale decoratie. De spiegels zijn meestal beschilderd met rozetten. Bij een van de borden is op de vlag een stervormige decoratie aangebracht met in de vakken een rastermotief. Bij een ander bord zijn rondom de rozet een soort blaadjes weergegeven.

8-17 Verschillende decoratiewijzen bij borden van roodbakend aardewerk. Borden met slibboogversiering komen het meest voor. Enkele borden zijn versierd in sgraffito-techniek met religieuze afbeeldingen en teksten. Het kleine bord met slibboogversiering (nr. 3) en het onversierde bord (nr. 4) zijn op de onderzijde van de spiegel gemerkt met een kruis (merk A1).

8-18 Borden van Nederlandse majolica met polychrome beschildering, diameter 22,5 tot 24,5 cm.

Een afwijkend bord heeft een indeling in acht vakken. Dit patroon loopt door over zowel de spiegel als de vlag. In vier vakken is een rasterdecoratie en in de overige vakken een decoratie met gele lijnen aangebracht. Deze decoratie lijkt geïnspireerd op goudluster majolica uit Spanje. Naast rozetten en ster-vormige decoraties komt op de spiegel een decoratie in de vorm van een schaakbordpatroon voor, direct geïnspireerd op Italiaanse voorbeelden. Op de vlag van dit bord is een rankenversiering aangebracht.

8-19 Bord van Italiaanse majolica, gemaakt in Montelupo tussen 1490 en 1520, diameter 22 cm. Het bord heeft een licht uitgebogen rand en staat op een standvlak (i-bor-7).

Een laatste bord is afkomstig uit Montelupo in Italië. Het is voorzien van een polychrome beschildering (blauw, geel, groen en bruin). Op de vlag is een decoratie met een soort liggende ovalen aangebracht die kenmerkend is voor een groep borden uit Montelupo uit de periode 1490-1520.³⁰ Er zijn diverse exemplaren uit Nederland bekend, waaronder ook die gevonden zijn op kloosterterreinen (onder andere het Nijeklooster bij Scharnegoutum in Friesland).³¹ Borden met deze decoratie zijn relatief veel vervaardigd in Montelupo, maar vrij zeldzaam in Nederlandse bodem. Een tweede fragment Italiaanse majolica heeft een monochrome beschildering (blauw).

Veel roodbakkende borden zijn aan de onderzijde licht beroet. Dit hangt samen met hun functie. Borden waren in de middeleeuwen geen eetborden maar opdienschalen. Om ze op tafel warm te houden, werden ze op komforen geplaatst (zie onder), hetgeen een lichte roetaanslag op de onderzijde van de borden veroorzaakte. Indirect zijn borden die aan de onderzijde beroet zijn dus een aanwijzing voor het gebruik van komforen. De zusters aten van

30 Jaspers, *Schoon en werkelijk aangenaam*, 94-95 en 241.

31 Baart, 'Italiaanse majolica en faience', 78. In enkele oudere publicaties staan objecten uit Montelupo ingedeeld bij de Nederlandse majolica, zoals twee kommetjes uit klooster Mariendaal in Utrecht: Renaud, 'Voorlopers van 'Delfts' uit opgravingen', 242.

houten teljoren en uit houten napjes. Deze houten voorwerpen zijn niet teruggevonden maar we kennen ze goed uit de historische bronnen, van schilderijen en prenten en vondsten van elders. Bij de uitgaven voor de overgebleven zusters in het Agnesconvent staat bijvoorbeeld in 1578 een inkoop van ‘napkens voor de bagijnen uuijt te eeten.’³²

8-20 Boterschotel van roodbakkend aardewerk, diameter 26 cm. De boterschotel is gemaakt van een groen geglaazuurd bord (r-bor-1): in het midden is een gat gemaakt voor een metalen pen waarop de klont boter werd vastgezet.

Boterschotels

In twee van de hierboven besproken roodbak-kende borden (beide type r-bor-1) is een gat in het midden van de spiegel aangebracht waarin oorspronkelijk een metalen pin was bevestigd. Op de pin kon een klont boter worden vastgezet zodat deze niet van het bord gleed. Een van deze borden is zowel op de spiegel als op de vlag voorzien van een groen glazuur. Dit is het enige bord van het type r-bor-1 met deze decoratiewijze. Kennelijk is een afwijkend bord gekozen om als boterschotel te dienen. Het andere exemplaar is een bord met slibboogversiering (groot model).

Drinkschalen

Op het terrein zijn twee drinkschalen van steengoed aangetroffen. Een drinkschaal heeft een laag model, een rechte rand en staat op een standring. Eén van de twee drinkschalen wijkt af van dit standaardmodel. Deze heeft een standvlak in plaats

van de gebruikelijke standring. Ook bij de Nederlandse majolica komen scherven van twee drinkschalen voor. De vorm is geïnspireerd op de drinkschalen van steengoed. De buitenzijde van de wand is bij het ene schaaltje gedecoreerd met een blauwe beschildering van concentrische cirkels en golflijntjes. Het andere schaaltje heeft een beschildering in de vorm van een soort schubben en concentrische cirkels. Drinkschalen dienden om wijn uit te drinken.³³ Het geringe aantal exemplaren wijst erop dat ook tinnen en glazen bekers werden gebruikt.

Flessen

De vorm van de fles komt onder de keramiek niet voor. Bethlehem heeft wel glazen flessen in de kloosterinventaris gehad. Twee standringen en een hals vormen de overblijfselen van twee voorraadflessen voor wijn die ongetwijfeld ook op tafel hebben gestaan. Op het ene fragment is duidelijk een glasdraaddecoratie te herkennen. Deze vorm van decoratie komt weinig voor.³⁴ Helaas zijn de zeer dunwandige wandfragmenten niet bewaard gebleven. Het halsfragment wijst op een enigszins bolvormig model fles. In de loop van de 16de eeuw werd de druppelvormige fles vervangen door de bolvormige fles. Dit komt overeen met de datering van het complex waaruit de fragmenten afkomstig zijn, namelijk 1525-1550.

Kannen

De opgraving heeft zeer veel kannen van steengoed opgeleverd (EVE=153). Het meest voorkomende model is een kleine bolle kan met brede lage hals, kraagrand en standvlak (s2-kan-45). Vooral de aanwezigheid van een standvlak onderscheidt dit type kan van de meeste andere kannen uit deze periode die ofwel een standring ofwel een standvoet hebben. Dit type komt vooral in complexen na 1525 voor. Vermoedelijk zijn ze in Raeren (België) geproduceerd. De kleine omvang (circa 10 cm hoog) van de kannen

32 WFA, OAH, inv.nr. 844, bergnr. 1982, fol. 36r.

33 Diverse van dit soort drinkschalen zijn gevonden op het terrein van klooster Eemstein in Zwijndrecht. Zie: Renaud, ‘Voorlopers van ‘Delfts’ uit opgravingen’, 240.

34 Henkes, *Glas zonder glans*, 117-118.

8-21 Diverse kannen van steengoed. Gedecoreerd steengoed vormt bij Bethlehem een kleine minderheid. Enkele kannen zijn versierd met een geboetseerd puntneusmasker, met eiken- of rozenbladeren of met medaillons. Baardmankruiken komen zeer weinig voor.

en de hoeveelheid waarin ze zijn gevonden, maakt het aannemelijk dat ze gebruikt zijn als drinkkannen op tafel in de refter. Tijdens de maaltijd was bier de gebruikelijke drank. Een ander model waarvan diverse exemplaren zijn aangetroffen, is een kan met bolle buik met ribbel, een hoge rechte rand met een ribbel op de randaanzet en een standring (s2-kan-51). De kannen van dit type zijn net als het voorgaande model ongeveer 10/11 cm hoog. Dit type kan dateert uit de periode 1475-1525 met mogelijk een uitloop in het tweede kwart van de 16de eeuw. Na 1525 werd dit model als het ware vervangen door de s2-kan-45. Een model dat net als de voorgaande modellen als drinkgerei bestempeld kan worden, is een kan met bolle buik, een rechte rand met ribbel op de randaanzet en een standvoet (s2-kan-19). De kannen zijn voorzien van ijzerengobe waardoor een bruine en soms iets rode kleur werd verkregen. Het baksel is vrij zacht. Ze dateren uit de periode na 1525 en zijn vermoedelijk geproduceerd in Keulen.³⁵ Verwant aan dit type is een model kan dat altijd gedecoreerd is door middel van stempels (s2-kan-55). Twee exemplaren zijn versierd met eikenranken, een derde exemplaar met rozenranken en een vierde exemplaar met een fries en medaillons. Rijkversierde kannen komen nauwelijks onder het vondstmateriaal voor. De meest voorkomende decoratie is een geboetseerde puntneus (12 exemplaren). Deze versieringswijze komt voor op verschillende modellen kannen die ook onversierd aanwezig zijn. De puntneuskruik is te

35 Unger, *Kölner und Frechener Steinzeug*, 211-221.

8-22 Eenvoudige onver sierde kannen van steengoed werden op tafel in de refter gebruikt als drink- en schenkkannen. Deze kannen hebben een kraagrand en staan op een standvlak (s2-kan-45).

beschouwen als de voorloper van de baardmankruik. Baardmankruiken vielen duidelijk veel minder in de smaak bij de zusters (6 exemplaren). Een zeer vroeg voorbeeld van een baardmanmasker komt voor op een s2-kan-45. Twee baardmanmaskers zijn aangebracht op kannen met eikenranken. Twee kannen hebben tot slot een typisch baardmankruikmodel (s2-kan-58). Beide kannen zijn voorzien van een fries en zijn in Keulen geproduceerd.³⁶ Eén kan is voorzien van medaillons (s2-kan-63). Het segment rijkversierd steengoed uit de periode na 1540 ontbreekt volledig, terwijl dit in ieder vondstcomplex uit deze periode voorkomt. De smaak van de zusters laat zich hier zeer duidelijk zien. De versieringen op het vroege gedecoreerde steengoed werden door de zusters mogelijk als religieus van aard beschouwd. Zowel de roos als de eik werd in verband gebracht met Maria.³⁷ De vroege baardmanmaskers, die nog een sereen karakter hadden, werden wellicht als het gelaat van Christus beschouwd.³⁸

Enkele typen steengoedkannen kunnen vanwege de omvang als schenkgerei (of opslag) worden gekarakteriseerd. Het oudste model heeft een bolle buik waarop zich soms meerdere ribben bevinden, een wijde hals met kraagrand en een standing (s2-kan-10). Een tweede model (s2-kan-12) is zeer verwant aan dit type (vijf exemplaren). Op de buik van deze kannen zijn vaak groeven of radstempelversieringen aangebracht. Een ander model heeft een bolle buik, hoge hals, kraagrand en een standing (s2-kan-34). Dit type is net als de s2-kan-10 duidelijk groter dan de s2-kan-45 (circa 13 tot 17 cm hoog). De s2-kan-14 (vier exemplaren) lijkt sterk op de s2-kan-34, maar heeft een standvlak in plaats van een standing.³⁹ De kan heeft daardoor een enigszins flesvormig model.

Andere typen kannen zijn maar met één of enkele exemplaren onder het materiaal aangetroffen. Het meest opmerkelijke model heeft een hoge wijde hals en rechte rand, een standing en is voorzien

36 Unger, *Kölner und Frechener Steinzeug*, 147.

37 In de beeldende kunst wordt Maria vaak met roos afgebeeld. De roos zou voor de zondeval nog geen doornen hebben gehad en aangezien Maria in de christelijke leer als onbevlekt van zonde werd beschouwd, werd de roos zonder doornen haar symbool. Vermoedelijk ligt hier ook de oorsprong waarom de eikenboom als 'boom des levens' uit het aardse paradijs (dus voor de zondeval) met haar in verband werd gebracht. De roos stond daarnaast voor reinheid en de eik voor standvastigheid in geloof.

38 Over de betekenis van de vroege decors op steengoed is nog veel onduidelijk. Zeker is dat op dit vroege steengoed christelijke symbolen voorkomen, zoals appliques van Maria met Kind, Christus aan het kruis en de boom van Jesse. Zie voor diverse voorbeelden: Ostkamp, 'Maagd en de wildeman'. Ostkamp beschouwt de wildeman als voorbeeld voor het baardmanmasker. Uiteraard zegt dat niets over hoe de consumenten van de keramiek, zoals de zusters van Bethlehem, tegen deze voorstellingen aankeken.

39 Hierdoor kan alleen aan fragmenten met een compleet profiel met zekerheid een typenummer worden toegekend. Bij de determinatie zijn fragmenten waarbij de bodem ontbreekt onder de s2-kan-34 gevoegd.

van twee oren die op de buikknik zijn geplaatst (s2-kan-87). De kan is gedecoreerd met radstempel en is waarschijnlijk geproduceerd in Aken.⁴⁰ Het is niet duidelijk of deze kan een specifieke functie had.

Een aantal fragmenten van majolica heeft toebehoord aan kannen. Een van deze is te reconstrueren. Het is een bolle kan met wijde hals en uitstaande rechte rand op een standvlak. Aan de schenk-kant is blauwe beschildering aangebracht die deels bewaard is gebleven. De kan is vergelijkbaar met een exemplaar uit Amsterdam.⁴¹ Andere exemplaren zijn gevonden bij klooster Eemstein te Zwijndrecht en het kartuizerklooster te Delft.⁴² Van een andere kan zijn alleen de bodem en een gedeelte van de buik bewaard gebleven. Op de buik is een medaillon aangebracht met blauwe en gele beschildering. Het oppervlak van de kan is vlekkerig bruin door toevoeging van ijzeroxide aan het loodglazuur. De beschildering is zeer zorgvuldig uitgevoerd, maar de kwaliteit van het baksel en glazuur is vrij slecht.

8-23 Gekanteeld komfoor van roodbakkerd aardewerk, diameter 19,5 cm. Het komfoor diende om voedsel op tafel warm te houden.

Komforen

Een typerend gebruiksvoorwerp onder het materiaal van Bethlehem is het komfoor. Deze komt uitsluitend voor in roodbakkerd aardewerk. De komforen zijn in te delen in twee hoofdgroepen: wijde komforen met kantelen (r-kmf-3) en bolle komforen met kraagrand (r-kmf-17). Hier wordt alleen de eerste groep besproken; de tweede groep staat onder de rubriek verwarming en verlichting. In totaal zijn 39 exemplaren van het gekanteeld komfoor vastgesteld (EVE=14,9). In complexen uit dezelfde periode bij andere opgravingen in Hoorn en omgeving komen we deze vorm nauwelijks tegen.

Binnen de gekanteelde komforen bestaan twee varianten: een komfoor met rechte rand en een komfoor met manchetrant. Binnen beide varianten komen exemplaren met vier en met zes kantelen voor. In de meeste gevallen zijn drie gaten per kanteel aangebracht, en incidenteel één gat per kanteel. De gekanteelde komforen staan altijd op poten en hebben twee verticale oren. Ze zijn meestal volledig geglazuurd. Het gebruik van komforen op tafel komt fraai tot uiting in een hierboven geciteerde uitgavepost voor de zusters in het voormalige Agnesconvent in 1582. Bij de inkoop werden onder andere '6 testen diemen opte taeffel sedt' aangeschaft.⁴³ De komforen worden hier testen genoemd en dienden om op tafel te zetten. In het komfoor werden gloeiende kooltjes gedaan en hierop werd een bord met voedsel gezet om dit op tafel warm te houden.

Koppen

Binnen het Deventer-systeem wordt onderscheid gemaakt in kommen en koppen op basis van de diameter. Het gevolg is dat identieke vormen twee verschillende typecodes krijgen door een verschil in diameter (bijvoorbeeld de r-kop-2 en r-kom-35). Omdat we in dit hoofdstuk de vormen als functie-groepen bespreken, worden de kommen die functioneel als eetkom zijn te beschouwen hier onder de koppen behandeld. De grote kommen staan onder de rubriek voedselbereiding. De koppen vormen een grote groep onder het roodbakkerd aardewerk (EVE=112). Na grapes, bakpannen en borden komen ze het meest van alle overige vormen voor. Het oudste type onder het aardewerk van Bethlehem heeft een scherpe knik van bodem naar wand, een steile wand, een rechte rand, een geknepen standring en altijd één oor (r-kop-29). Hiervan zijn drie exemplaren gevonden. Koppen van dit type dateren uit de periode 1475-1525. Het meest voorkomende type is een kop met scherpe buikknik, rechte licht uitgebogen rand en een standring (r-kop-1 en r-kop-2/r-kom-35). In totaal zijn van deze drie typen 113 voorwerpen

40 Ruempol en Van Dongen, *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen*, 75.

41 Baart, 'Italiaanse majolica en faience', 87.

42 Baart, 'Italiaanse majolica'; Gumbert, *Kartuizers en hun Delftse klooster*, 44.

43 WFA, OAH, inv.nr. 844, bergnr. 1982, fol. 30r.

8-24 Diverse koppen van roodbakkend en witbakkend aardewerk.

(MAE) geteld. Deze modellen komen voor met één oor en twee oren. De standaardvariant is de kop met inwendig loodglazuur. Daarnaast komt een variant voor met inwendig witte slib en loodglazuur (gele kleur), soms met een toevoeging van koperoxide (groene kleur). Tot slot bestaat een volledig ongeglazuurde variant, die vermoedelijk niet op tafel werd gebruikt.

Een ander type dat veel is aangetroffen, heeft een komvormig model, een iets uitgebogen van boven afgeplatte rand en een standring (r-kop-17/ r-kom-13). Van dit model zijn zeker 30 exemplaren

aanwezig. Meestal is inwendig witte slib en loodglazuur aangebracht. Nog weer een ander type lijkt hier sterk op, maar is voorzien van een ziel en niet van een standring (r-kop-22). Dit type is met 19 exemplaren aanwezig. Ook bij dit type komen diverse varianten voor: koppen met inwendig loodglazuur, inwendig witte slib en loodglazuur (geel) en inwendig witte slib en loodglazuur met koperoxide (groen). Het gebruik van geel of groen glazuur is typerend voor tafelgerei.

Bij het witbakkend aardewerk vormen koppen verreweg de grootste categorie (35% totale EVE). Typologisch is het model met een scherpe knik van de bodem naar de wand, een steile wand met een iets uitgebogen rechte rand en een geknepen standring het oudste model (w-kom-31). De vorm van deze kop is identiek aan de r-kop-29. De twee meest voorkomende modellen hebben een rechte rand en staan op een standring (w-kop-1 en w-kop-2). De w-kop-1 kenmerkt zich door een iets afgeronde knik van bodem naar wand, terwijl de w-kop-2 een scherpe knik van bodem naar wand heeft. Beide modellen bestaan met één of twee oren, maar onder het witbakkend aardewerk domineren vormen met twee oren. Exemplaren uit

8-25 Zij- en bovenaanzicht van een kom van Nederlandse majolica, diameter 10,5 cm.

de eerste helft van de 16de eeuw hebben soms nog een geknepen standring. Naast de standaardmodellen komen veel afwijkende typen voor. De meeste koppen zijn alleen inwendig voorzien van loodglazuur. Sommige zijn tevens uitwendig op de wand voorzien van loodglazuur. In een enkel geval is koperoxide aan het glazuur toegevoegd waardoor een groene kleur werd verkregen. Enkele koppen zijn eenvoudig versierd met ribben met spatelindrukken, een decoratiewijze die bij de roodbakende koppen niet wordt aangetroffen.

8-26 Twee kommen van Spaanse majolica, beide diameter 13 cm. De kommen zijn versierd met goudluster, maar dit is in de bodem sterk vervaagd.

8-27 Klein potje van roodbakend aardewerk, hoogte 6 cm. Bij Bethlehem zijn meerdere van dit soort kleine potjes op standring of op ziel aangetroffen. Vermoedelijk fungeerden ze als mosterdpotjes.

Bij de Nederlandse majolica komen enkele kommen voor. Drie kommen hebben een ingesnoerde hals, een iets uitstaande rechte rand, een standring en twee horizontale lintoren (m-kom-9). Van alle drie zijn slechts fragmenten aangetroffen. Inwendig zijn de kommen voorzien van een polychrome beschildering. Een andere kom van majolica heeft een eenvoudig komvormig model (m-kom-3), is niet voorzien van oren en heeft inwendig een polychrome decoratie.

Tot slot zijn twee kommen van Spaanse majolica aanwezig. Beide hebben een rechte rand, een concaaf standvlak en twee grepen (sp-kom-1). Ze zijn gedecoreerd met goudluster, maar deze is in de bodem sterk verweerd. Inwendig is de ene kom versierd met florale motieven en de andere kom met florale motieven en gestileerde Arabische letters. Ze dateren uit de eerste helft van de 16de eeuw en moeten beide een fraai object op tafel zijn geweest.

Mosterdpotjes

Enkele kleine roodbakende potjes hebben vermoedelijk als mosterdpotjes gediend. Vanwege het kleine model zijn ze ondergebracht bij de algemene groep van de miniaturen. In totaal zijn de scherven van vijf van dergelijke potjes aanwezig. Opmerkelijk is dat de potjes de vormgeving van de pispotten volgen. Het oudste model staat op een ziel en heeft een eenvoudige uitgebogen rand. Het iets jongere model kent een kraagrand en een standring. Een functie als mosterdpotje ligt het meest voor de hand aangezien mosterd een van de belangrijkste smaakversterkers in de keuken en op

tafel was. Uit latere tijd (de 17de eeuw) kennen we specifieke keramiekvormen voor deze functie, maar in de 16de eeuw bestonden die nog niet. De potjes kunnen uiteraard ook voor andere doeleinden zijn gebruikt.

Voetschalen

De voetschaal is - de naam zegt het al - een schaal op een voet en werd gebruikt voor het opdienen van voedsel. Eén exemplaar is vrijwel compleet bewaard gebleven. De schaal heeft een sgraffito-decoratie met een dubbelkoppige adelaar met kroon. De dubbelkoppige adelaar kan in verband worden gebracht met het Heilige Roomse Rijk, de Habsburgse dynastie, met als bekendste vertegenwoordiger Karel V. Hij werd in 1520 tot keizer van het Heilige Roomse Rijk gekroond. De Nederlanden vielen al vanaf 1506

8-28 Voetschaal van roodbakend aardewerk met in sgraffito een gekroonde adelaar (gerestaureerd), diameter 19 cm.

8-29 Zoutschaaltje van roodbakend aardewerk, diameter 11,5 cm (gerestaureerd). Het schaalje heeft het model van een bord (r-bor-1) en is versierd met slibboogversiering.

8-30 Voor- en achterzijde van een heft van een mes, lengte 68 mm. Het heft heeft een gegraveerde heftbekroning van messing.

formeel onder zijn gezag. De dubbelkoppige adelaar zal in de eerste helft van de 16de eeuw, de periode waarin de voetschaal is gemaakt, geassocieerd zijn met Karel V. Van een ander exemplaar is alleen de voet teruggevonden. Een klein fragment van de schaal toont aan dat ook deze voorzien is geweest van een witte sliblaag en waarschijnlijk een sgraffitodecoratie. In tegenstelling tot de sgraffitoborden heeft de decoratie op de voetschaal dus geen christelijke symboliek. Indirect is dit toch wel het geval: het Habsburgse gezag stond voor het katholieke geloof tegenover het opkomend protestantisme.

Zoutschaaltjes en zoutvaten

Tot de borden worden kleine objecten gerekend die qua type niet afwijken van de 'echte' borden, maar qua formaat wel. Ze hebben maximaal een diameter van 12 cm. De meeste hebben een uitgebogen vlag en staan op drie standlobjes (r-bor-1). Van dit model zijn zeker twaalf exemplaren aangetroffen. Andere modellen staan op een standing (r-bor-18 en r-bor-21). Vermoedelijk hebben deze miniatuurborden als zoutschaaltjes gediend. Onder het witbakkend aardewerk bevinden zich drie fragmenten van zoutvaten. In de 16de eeuw werden vooral zoutschaaltjes gebruikt en kwamen specifieke modellen zoutvaten nog weinig voor. De functie van een van de witbakkende objecten is onzeker. Deze is bij de zoutvaten ondergebracht, maar het model doet ook enigszins denken aan een olielamp.

Lepels en messen

Hoewel messing en tinnen lepels in de 15de en 16de eeuw in omloop waren en regelmatig bij opgravingen worden gevonden, ontbreken deze onder het vondstmateriaal van Bethlehem volledig. Hierboven hebben we reeds het gebruik van houten napjes genoemd. De zusters aten waarschijnlijk met houten lepels die, als ze werden afgedankt, in het haardvuur verdwenen of zijn weggegooid en in de bodem vergaan. Resten van enkele messen die aan tafel werden gebruikt, zijn wel teruggevonden. Een van de vondsten is een heft met gegraveerde messing heftbekroning. Het ijzeren lemmet is niet bewaard gebleven. Een ander heft bestaat uit twee messing heftplaten die beide fraai zijn gegraveerd met een vrouwfiguur. Typologisch valt dit heft nog net in de eindfase van het klooster te dateren, maar dit model was vooral gangbaar eind 16de en begin 17de eeuw.

8.3.4 Voorraad

Onder de functionele groep van opslaggerei vallen voorwerpen die niet werden gebruikt om voedsel te bereiden en vermoedelijk geen functie bij de maaltijd hadden. Het onderscheid tussen opslag- en schenkgerei is niet altijd duidelijk.

8-31 Deksel van roodbakkend aardewerk. De deksel heeft een ovaal model (lengte 17,5 cm) en is voorzien van slibversiering. Deze was bestemd voor een ovale grape die vermoedelijk als opdienpan werd gebruikt.

Deksels

Deksels van roodbakkend aardewerk komen in de 15de en 16de eeuw weinig voor omdat deksels toen meestal van hout waren. Onder het materiaal van het klooster bevindt zich een minimum van elf deksels. Twee typen kunnen worden onderscheiden. Het eerste betreft een ovale deksel met knop (r-dek-24). Deze komt zowel ongeglazuurd als geglaazuurd voor. Het geglaazuurde exemplaar heeft een decoratie met slibbogen als wentelend rad rondom de knop. Ovale deksels werden speciaal voor ovale grapes gemaakt. Bij de opgraving zijn inderdaad fragmenten van ovale grapes gevonden, maar geen enkel compleet of reconstrueerbaar exemplaar is aanwezig. Ovale grapes kunnen we

mogelijk zien als een soort opdienpannen en vallen dus samen met de deksels in feite onder het tafelgerei. Het andere type heeft een opstaande rand, een knop, en is voorzien van vier gaten (r-dek-29). Hiervan zijn vier exemplaren aanwezig. Mogelijk dienden ze om een bol komfoor af te sluiten, hoewel ze ook op gewone grapes gebruikt kunnen zijn waarbij de gaten in de deksels als stoomgaten fungeerden. Deksels komen bij het witbakkend aardewerk incidenteel voor. Een klein deksel heeft een standring als greep (w-dek-4).⁴⁴ In het midden is een gat aanwezig. De functie van dit model deksel is onduidelijk. Het is mogelijk dat het gat bestemd was voor een metalen pen en als kaarsenkandelaar diende.

Drinkuits

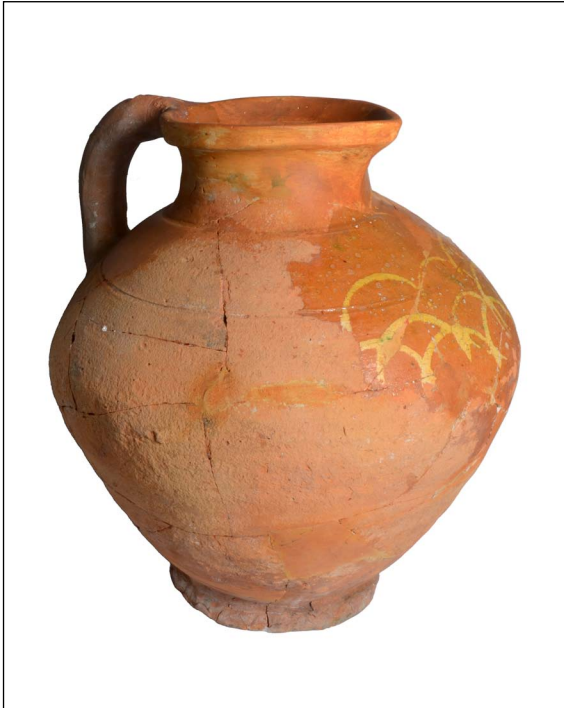
Een merkwaardige categorie onder het roodbakkend aardewerk wordt gevormd door een tweetal drinkuits. Een drinkuit is een hoge beker op een smalle voet die niet kan worden neergezet. In de literatuur worden ze daarom als drinkuits bestempeld: bekers die in één keer moesten worden leeggedronken. We kunnen ons moeilijk voorstellen dat de zusters aan dit drankspel deden. Drinkuits worden vaak bij kloosters gevonden, zoals op het terrein van klooster Eemstein bij Zwijndrecht, Mariëndaal in Utrecht, het kartuizerklooster bij Delft, Catharinadaal in Geertruidenberg en de abdij van Petegem.⁴⁵ Ze waren niet bestemd om uit te drinken, maar dienden als verpakkingsmateriaal voor bepaalde (vloeibare) voedingsmiddelen. Deze functie blijkt uit de vondst van diverse exemplaren met restanten van een soort rieten mandjes, zoals we die ook kennen van de Iberische kruiken die als verpakkingsmateriaal voor olijfolie fungeerden.⁴⁶ Het baksel van de hier gevonden drinkuits wijkt duidelijk af van die van het overige roodbakkende aardewerk: het is fijner van structuur en zachter. Dit moet samenhangen met de herkomst. Voor welke voedingsmiddelen de drinkuits als verpakking hebben gefungeerd, en waar deze vandaan kwamen, is vooralsnog onbekend. Een mogelijkheid is dat in deze voorwerpen honing of siroop (stroop) werd verhandeld, belangrijke zoetstoffen in de kloosterkeuken. Een andere vloeistof waarvoor ze bestemd kunnen zijn geweest, is rozenwater (water waarin rozenbladeren zijn geweekt).⁴⁷ Deze wel-

44 Een identiek exemplaar is gevonden in Alkmaar: Bitter, *Wonen op niveau*, 78.

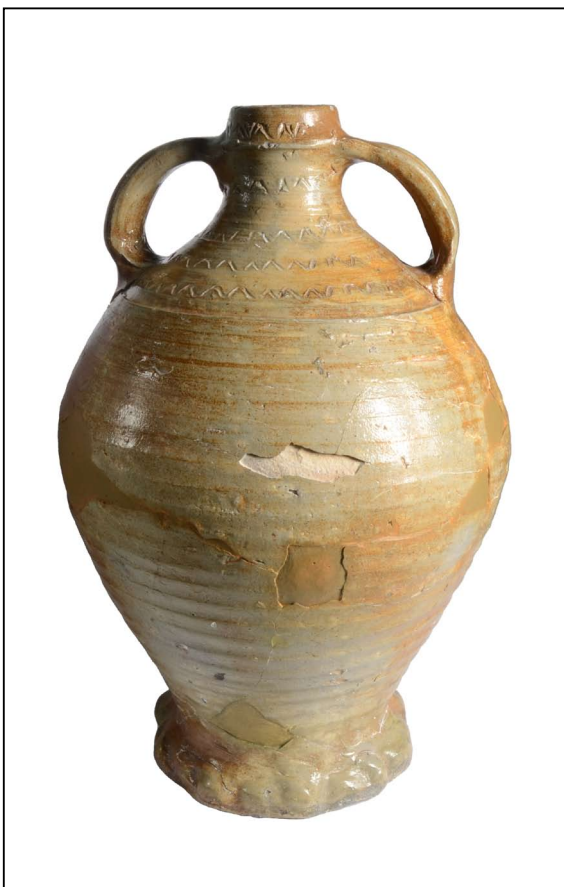
45 Vreeken, *Kunstnijverheid Middeleeuwen en Renaissance*, 63; Renaud, 'Aardewerkvondsten van het klooster Mariendaal', 206; Rothfusz en Rozemund, *De kartuizers en hun Delftse klooster*, 50-51; Zijlmans en Kooiman, *Van klooster tot Prinsenhof*, 116; De Groote, *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen*, 155.

46 Museum Boijmans Van Beuningen bezit in de collectie een drinkuit met vlechtwerk van riet, opgegraven in Sluis. Een ander exemplaar is gevonden in Amsterdam: Gawronski, *Amsterdam Ceramics*, 138 (nr. 155).

47 Hiertegen spreekt dat rozenwater gemakkelijk door de zusters zelf kon worden gemaakt.

8-32 Kan van roodbakkerd aardewerk, hoogte 32 cm. De kan heeft een brede schouder, een hoge hals met kraagrand en staat op een standring (r-kan-28). Aan de schenkkant is op de schouder een loodglazuurvlek met slibboogversiering aangebracht.

8-33 Kruik van steengoed, hoogte 22 cm.

riekende vloeistof kon worden toegepast in sommige bijzondere zoetigheden (zoals marsepein).

Kannen

Grote kannen van rood- en witbakkerd aardewerk worden tot de functiegroep van de voorraadspullen gerekend. Vermoedelijk zijn ze in de tellijsten ondervetegenwoordigd omdat ze aan de hand van scherven slecht herkenbaar zijn. Slechts één kan is compleet aanwezig. Deze heeft aan de schenkkant een loodglazuurvlek met slibboogversiering. Typologisch is het een vrij 'oud' model (r-kan-28). Typerend voor de 16de eeuw zijn kannen met geprononceerde ribben, waarvan diverse fragmenten zijn aangetroffen.

Kruiken

Naast de grote hoeveelheid steengoedkannen is slechts één kruik van steengoed gevonden. Kruiken zijn vermoedelijk sterk ondervetegenwoordigd in de tellingen van het materiaal. Fragmenten worden gemakkelijk voor kannen aangezien. Ze onderscheiden zich van deze door de aanwezigheid van twee oren in plaats van één oor. De gevonden kruik is nagenoeg compleet. Deze heeft een bolle buik, een kraagrand, twee oren en staat op een standring (s2-kru-4). Op de schouder, hals en rand van de kruik (22 cm hoog) is radstempelversiering aangebracht. Grote kruiken dienden waarschijnlijk voor de opslag van olie of wijn.

Vrijwel alle fragmenten Iberisch aardewerk zijn afkomstig van kruiken van 12 tot 16 cm hoogte. Deze hebben een korte nauwe hals en staan op een standvlak. In totaal zijn fragmenten van minimaal zeven exemplaren vastgesteld. We kunnen een paar varianten onderscheiden. De eerste variant is een dubbelconisch model met hals en kraagrand. Vlak onder de rand bevindt zich een ribbel. Dit model komt zowel met twee oren als zonder oren voor. Het tweede model heeft een hoge schouder en een korte hals, zonder ribbel onder de rand. Aardig om te vermelden is dat een van de kruiken reeds in de jaren dertig van de 20ste eeuw is gevonden en door de heer Van Leyen aan het Westfries Museum is geschonken.⁴⁸ De Iberische kruiken dienden als verpakkingsmateriaal voor olijfolie. Het hier gevonden type kruik komt regelmatig voor in vondstcomplexen uit de 16de eeuw, waaronder in vondstcomplexen geassocieerd met

48 Deze is in de administratie van het Westfries Museum geboekt onder inv.nr. M200a.

8-34 Drie kruiken van Iberisch aardewerk, hoogte 19, 21 en 16,5 cm. De linker kruik is in jaren 30 van de 20ste eeuw op het terrein van Bethlehem gevonden en geschonken aan het Westfries Museum. Op de buik van de middelste kruiken zijn nog afdrukken van een rieten mand zichtbaar. De kruiken waren bestemd voor olijfolie.

kloosters. In Hoorn zijn bijvoorbeeld exemplaren aangetroffen op het terrein van het Agnesconvent en in Enkhuizen bij het Claraconvent. Hier is een verband met de vastenvoorschriften in deze gemeenschappen. Op een klein aantal vastendagen mocht niet alleen geen vlees, maar ook geen zuivel worden gebruikt. Voor het bakken en braden werd in plaats van boter olijfolie gebruikt. Het verbruik van olijfolie lag in kloosters daardoor vermoedelijk hoger dan in burgerhuishoudens.

Een scherf van Iberisch aardewerk waarvan niet zeker is of deze van een kruik of andere vorm afkomstig is, is zeer bijzonder vanwege de decoratie. De scherf is na afloop van het onderzoek door een oplettende archeologisch vrijwilliger op het terrein gevonden.⁴⁹ De wandscherf is voorzien van een in-

8-35 Scherf van een onbekend object van Iberisch aardewerk. Het voorwerp is voorzien van een fraaie sgraffito-decoratie.

gekrast decor dat doet denken aan de versieringswijze op middeleeuwse grote Spaanse watervaten (amforen). Vooral nog zijn geen exacte parallellen bekend.

Potten

Potten vormen bij het roodbakkend aardewerk altijd een lastige categorie omdat de fragmenten ervan slecht te identificeren zijn. Potten staan op lobvoeten of standing, hebben geen of twee oren en soms een tuit. Een veelvoorkomend type is een grote voorraadpot (r-pot-5), maar er is geen compleet exemplaar gevonden. Net als bij het roodbakkend aardewerk vormen potten bij het witbakkend aardewerk een erg kleine categorie. De fragmenten zijn te klein om de vormen goed te kunnen reconstrueren. Ook bij het grijsbakkend aardewerk is geen enkel compleet of reconstrueerbaar exemplaar aanwezig. Verreweg de meeste fragmenten van deze aardewerksoort zijn afkomstig van grote voorraadpotten.

49 Met dank aan Bert Balk.

Een merkwaardig witbakkend object is een kogelronde pot met twee lintoren. Op het potlichaam is een aantal groeven en draairibbels aangebracht. De oren zijn aan de schouder bevestigd. Zowel in- als uitwendig is de pot van een dik loodglazuur voorzien. Uitwendig is tevens spaarzaam ijzeroxide aan het glazuur toegevoegd. De herkomst moet waarschijnlijk in het Maasland worden gezocht. De functie van het voorwerp is onduidelijk.

Tot slot is een randscherf van een pot van Iberisch aardewerk gevonden. Het baksel is iets harder en dunwandiger dan die van de kruiken. Mogelijk had de pot net als de kruiken een functie als verpakkingsmateriaal, maar dit is niet bekend.

8.3.5 Hygiëne en verzorging

Enkele voorwerpen hadden geen functie in de keuken, refter of voorraadkamer, maar vallen in te delen bij een groep onder de noemer hygiëne en verzorging.

Lavabo's

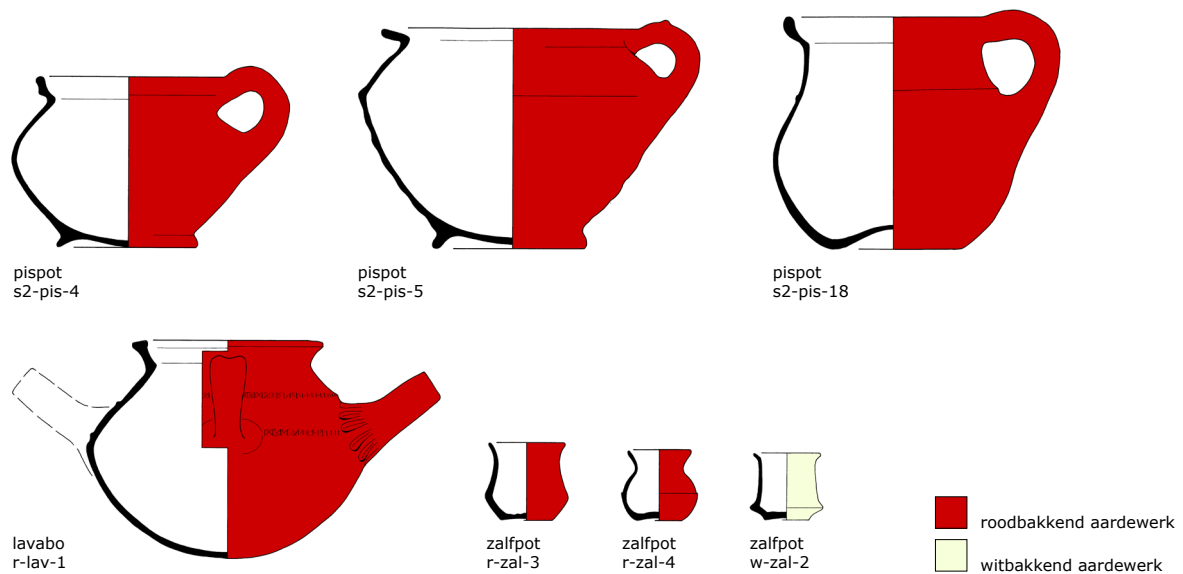
Een kleine categorie wordt gevormd door lavabo's: bolle potten met twee tuiten en twee oren. Deze fungeerden als hangend watervat. Bij het proefonderzoek in 2003 is een compleet exemplaar van roodbakkerd aardewerk gevonden. Daarnaast zijn de scherven van nog vijf roodbakkerd lavabo's vastgesteld. Onder het witbakkend aardewerk zijn drie fragmenten aanwezig. Helaas zijn de fragmenten te klein om de vorm goed te kunnen bepalen. Tot slot is nog een steengoedfragment met een tuit vermoedelijk afkomstig van een lavabo.

8-36 Zijaanzicht van een lavabo van roodbakkerd aardewerk, hoogte 14 cm (gerestaureerd).

Een lavabo is een typerende vorm voor rijke huizen, religieuze instellingen of andere leefgemeenschappen. De dure exemplaren waren van metaal. Vaak worden ze in verband gebracht met het gebruik van het wassen van de handen door de priester voorafgaand aan en na afloop van de mis. Of de lavabo's van Bethlehem als zodanig gebruikt zijn of dat ze elders in het klooster boven een wasbekken voor de zusters hingen, valt niet met zekerheid te zeggen. Gezien het totale aantal lavabo's ligt het laatste het meest voor de hand.

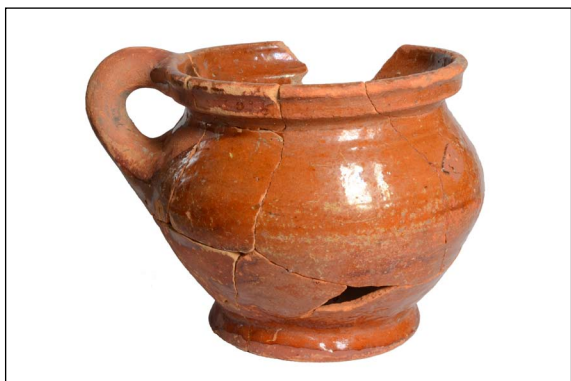
HYGIËNE en VERZORGING

8-37 Schema van de meest voorkomende typen keramiek binnen de verschillende vormen bij de functiegroep hygiëne en verzorging.

Pispotten

Pispotten vormen een relatief kleine categorie (EVE=42). Mogelijk hangt dit samen met het feit dat scherven niet altijd te herkennen zijn als afkomstig van pispotten. Twee typen domineren. Het eerste type heeft een bolle buik, een afgeronde kraagrand, een ribbel op de halsaanzet en staat op een ziel (r-pis-18). Dit model komt voor in de periode 1475-1550. De meeste exemplaren zijn volledig geglaazuurd, maar ook vrijwel ongeglazuurde exemplaren komen voor. Opvallend aan deze pispotten is de zeer dunne wand. Vanaf ongeveer 1525 komen potten op standring voor. Dit type heeft niet meer een hoge hals, maar wel nog een kraagrand (r-pis-4). Dit model is altijd (vrijwel) volledig geglaazuurd. Tegen 1550 wordt de variatie in de typen groter. Pispotten met scherpe buikknik en uitstaande platte rand verschij-

8-38 Pispot van roodbakend aardewerk, hoogte 14,5 cm. De pot heeft een bolle buik, een kraagrand en staat op een standring (r-pis-4). De pispot is onder het oor voorzien van een merk (merk A6).

8-39 Zalfpotjes van roodbakend aardewerk.

8-40 Twee messing pincetten, lengte 80 en 65 mm.

nen (zoals de r-pis-5). Een afwijkend type, waarvan slechts één exemplaar is aangetroffen, heeft een blokvormige rand (r-pis-10). De pot heeft een dik loodglazuur met slibversiering op de schouder en over het potlichaam lopen druipsporen van loodglazuur met koperoxide.

Pispotten van witbakkend aardewerk komen in de 16de eeuw vrijwel niet voor. Enkele scherven zijn mogelijk tot deze categorie te rekenen, maar de precieze vormen vallen niet te bepalen. Ook enkele fragmenten grijsbakkend aardewerk hebben deel uitgemaakt van pispotten. Pispotten van grijsbakkend aardewerk komen in de 16de eeuw niet meer voor en vormen ook in de 14de en 15de eeuw een kleine categorie. Onder de scherven bevindt zich tot slot één fragment van een pispot van steengoed. Deze heeft een vrij bolle vorm en een wijde hals en rand en staat op een standvlak.⁵⁰

Het totale aantal pispotten is kleiner dan men zou verwachten bij een kloostergemeenschap. Net zoals bij een aantal andere vormen kunnen we ook hier veronderstellen dat metalen exemplaren in omloop zijn geweest.

Zalfpotjes

Onder het roodbakend aardewerk bevinden zich de scherven van twaalf zalfpotten en onder het witbakkend aardewerk van tien zalfpotten. Kenmerkend voor de 16de-eeuwse roodbakende zalfpotjes is de enigszins bolle vorm. Alle potjes zijn van een klein formaat (hoogte circa 5/6 cm). Een bodem van een witbakkende zalfpot heeft het formaat van een albarello, de naam voor een apothekerspot met de vorm van een grote zalfpot. Deze is in- en uitwendig voorzien van loodglazuur met koperoxide. Ook bij de Nederlandse majolica is een scherv van een grote zalfpot aanwezig. Het object heeft een polychrome beschildering in oker en blauw in de vorm van een schaakbordpatroon zoals we ook op borden in de 16de eeuw zien.

50 Ruempol en Van Dongen, *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen*, 105.

Pincetten

Onder de metaalvondsten bevinden zich twee messing pincetten. Het ene exemplaar is 6,5 cm en het andere exemplaar 8,0 cm lang, maar beide zijn incompleet. Een van deze is gevonden op het kerkhof. Ze worden tot het toiletgerei gerekend, maar kunnen uiteraard ook voor andere doeleinden zijn gebruikt.⁵¹

8.3.6 Verwarming en verlichting

Een aparte groep wordt gevormd door voorwerpen die in verband te brengen zijn met verwarmen of verlichten. Het gaat om objecten die niet bestemd waren om voedsel te verwarmen, maar het onderscheid is niet altijd duidelijk te maken.

Kandelaars

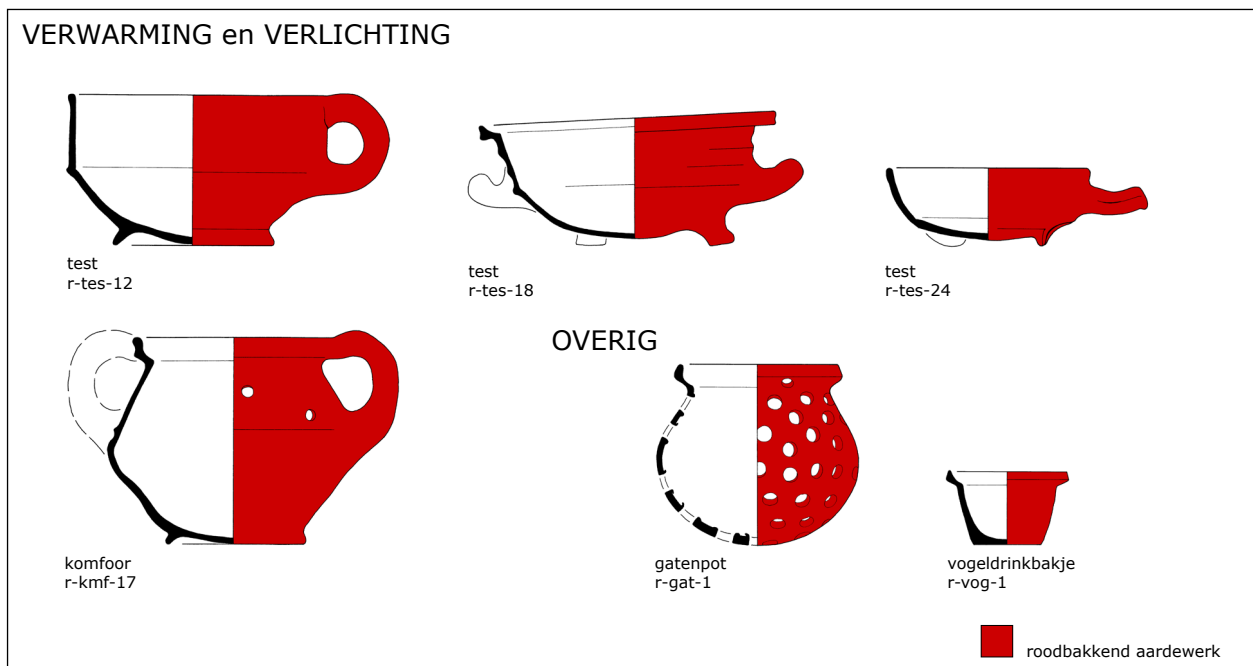
Kandelaars ontbreken vrijwel volledig bij het vondstmateriaal, zowel onder het roodbakkend als het witbakkend aardewerk. Onder het witbakkend aardewerk bevindt zich de voet van een kandelaar waarvan de vorm duidelijk een imitatie van een tinnen kandelaar is. Uit het zeer geringe aantal kunnen we afleiden dat de kandelaars die in klooster Bethlehem werden gebruikt, van metaal of eventueel van hout waren.

Komforen

De bolle komforen hebben een met een ribbel geaccentueerde buikknik en een kraagrand en staan op een standring. Ze komen voor met verticale en horizontale oren. In tegenstelling tot de komforen met kantelen, is dit type komfoor altijd ongeglazuurd. De gekanteelde komforen waren tafelgoed om voedsel warm te houden en de bolle komforen dienden als vuurtest voor gloeiende kooltjes. Het voorwerp fungeerde zo als een soort kacheltje en kon tevens als stoof worden gebruikt. Bovendien kon met de in het komfoor vervoerde kooltjes makkelijk een haardvuur worden aangemaakt.

Olielampen

Olielampen ontbreken net als kandelaars vrijwel geheel. Slechts enkele roodbakkende fragmenten zijn toe te schrijven aan deze categorie. Dit is zeer opmerkelijk aangezien ze gewoonlijk geen zeldzame verschijning zijn. Kennelijk heeft het klooster over metalen exemplaren beschikt.

8-41 Schema van de meest voorkomende typen keramiek binnen de verschillende vormen bij de functiegroepen verwarming en verlichting en overig.

51 Een pincet kan bijvoorbeeld ook als pittentrekker zijn gebruikt: een voorwerp waarmee de pit van een olielamp goed kon worden gelegd. Van Veen, *Broederschap 'Maria in de Wijngaard'*, 89.

8-42 Ongeglazuurde test van roodbakkerd aardewerk, diameter 19,5 cm. De test heeft een uitstaande kraagrand met afgeplatte bovenzijde en staat op poten (r-tes-24). Inwendig is de test beroet.

Testen

De testen vormen een categorie waaronder verschillende vormen met verschillende functies vallen. De echte vuurtest is een wijde vorm, staat op poten, heeft twee horizontale oren en is ongeglazuurd (r-tes-18). Vaak is inwendig lichte roetaanslag aanwezig. In het voorwerp werden gloeiende kooltjes gedaan waardoor het als een soort kacheltje fungeerde. De andere typen testen hebben geen roetaanslag en zijn mogelijk niet als vuurtest gebruikt. Het valt niet altijd te achterhalen waarvoor ze dan wel zijn gebruikt. Een overeenkomend kenmerk is het ontbreken van glazuur. Het oudste type is voorzien van lobvoeten en een korte massieve steel (r-tes-24). Één van de

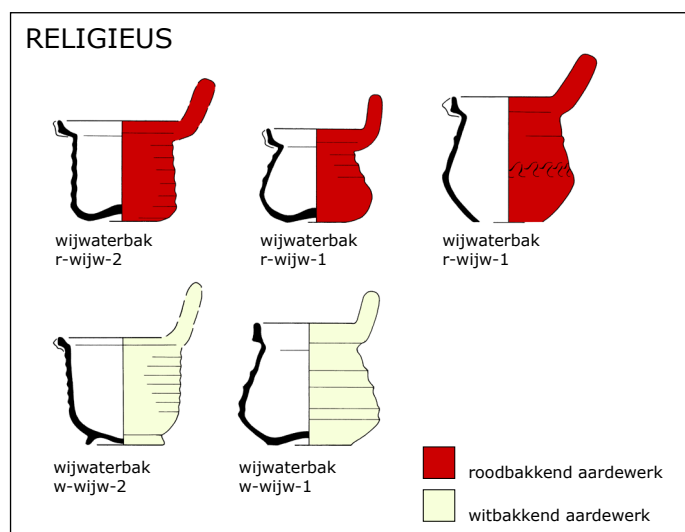
gevonden exemplaren heeft bovendien gaten in de wand. Een ander model test kan als opvolger van deze worden beschouwd. Dit model staat niet meer op lobvoeten, maar op poten (r-tes-5). Wel heeft deze een korte massieve steel. De bak van de test is min of meer vierkant van vorm, een kenmerk dat rond 1550 verschijnt. Een derde model staat op standring in plaats van poten, heeft een oor in plaats van een steel en de kenmerkende vierkante bak (r-tes-12). Dit model zou de typerende vorm in de 17de en 18de eeuw worden. Dit voorwerp fungeerde vaak als test in een (voeten)stoof.

Vuurstolpen

Een vuurstolp werd over een haard geplaatst om het vuur smeulende te houden en het wegschieten van vonken te voorkomen. Twee typen vallen onder het scherfmateriaal te onderscheiden. Het eerste type is een ronde vuurstolp met een oor als handvat en twee luchtgaten (r-vst-1). Deze stolp werd over een vrije haard geplaatst. Meestal zijn exemplaren van dit model ongeglazuurd. Vanaf omstreeks 1525 verscheen de halfronde vuurstolp met plat achterscherm op de markt (r-vst-2). Deze is juist wel altijd aan de buitenzijde geglaazuurd. Een halfronde vuurstolp met een eenvoudige versiering van duimindrukken langs de rand en rondom de luchtgaten werd in het klooster het meest gebruikt. Andere decoraties komen niet voor, terwijl deze in de 16de eeuw wel gangbaar werden, zoals versieringen met appliques.

8.3.7 Religieus

Een categorie die bij de uitwerking van gebruiks aardewerk normaal niet wordt onderscheiden, is die van gebruiksvoorwerpen met religieuze functie. Slechts één vorm is hierbij in te delen, namelijk die van de wijwaterbakjes.

8-43 Schema van de meest voorkomende typen keramiek binnen de verschillende vormen bij de functiegroepen religieus.

8-44 Twee wijwaterbakjes van roodbakkerend en twee wijwaterbakjes van witbakkerend aardewerk.

Wijwaterbakjes

Een van de meest opmerkelijk categorieën wordt gevormd door wijwaterbakjes, een tot nu toe vrijwel onbekende vorm onder het lokaal gebakken aardewerk in de 16de eeuw. Zowel bij het roodbakkerend als het witbakkerend aardewerk zijn zes wijwaterbakjes vastgesteld. De bakjes zijn sterk verwant: ze staan op een ziel, hebben een oor als ophangoog en een kleine kraagrand met schenkclip. Twee van de drie reconstrueerbare roodbakkerende exemplaren hebben een afgeronde buikknik (r-wijw-1). Bij één van deze is de buikknik voorzien van spatelindrukken in de vorm van een soort golfband. Het derde exemplaar heeft een steile wand (r-wijw-2). Twee witbakkerende exemplaren zijn vrijwel compleet bewaard gebleven of reconstrueerbaar. Het ene exemplaar staat op een ziel (w-wijw-1); het andere heeft een standring (w-wijw-2).

De bakjes bevatten gewijd water en waren bestemd om de vingers in te dopen en een kruisteken te slaan. Vermoedelijk hingen ze in het klooster in verschillende ruimtes aan de wand. Bij uitwerking van het vondstmateriaal waren de bakjes een volledig nieuwe vorm binnen het lokale aardewerk. Inmiddels zijn ook enkele exemplaren bekend uit

afvalkuilen van klooster 't Jonge Hof (tertiarissen) in Alkmaar.⁵² Verder zijn wijwaterbakjes in Enkhuizen gevonden.⁵³ Tot slot is ook bij klooster Catharinadaal (tertiarissen) in Geertruidenberg een wijwaterbakje aangetroffen.⁵⁴ Deze vondsten wijzen erop dat wijwaterbakjes een brede verspreiding hebben gekend.

8.3.8 Overig

De laatste groep wordt gevormd door voorwerpen die niet bij één van bovengenoemde groepen zijn in te delen. Ze vormen een zeer kleine groep.

Bloempotten

Van de drie gevonden roodbakkerende bloempotten is geen enkel compleet aanwezig. Een standring met vijf gaten vormt het grootste fragment. Toch is het een interessant gegeven dat bloempotten in een kloostercontext voorkomen, al moeten we ons vermoedelijk niet voorstellen dat in de potten bloemen ter decoratie stonden. Het ligt meer voor de hand dat de potten gebruikt werden voor keukenkruiden.

Gatenpotten

Gatenpotten zijn ongeglazuurde roodbakkerende bolle potten met gaten in wand. Ook in de rand zitten enkele gaten zodat ze konden worden opgehangen. In de loop der jaren is veel gespeculeerd over hun gebruiksdoel, maar tot een bevredigende conclusie is het nooit gekomen. Een verklaring dat ze dienden als lookpotten waarbij de scheuten door de gaten moesten groeien, lijkt nog het meest voor de hand te liggen. Ze komen vooral voor in de 15de eeuw. Dat verspreid over diverse complexen op het terrein van het klooster een minimum van negen van deze potten is gevonden, toont aan dat ze zeker tot in de eerste helft van de 16de eeuw werden gebruikt.

52 Roedema, 'Alkmaar, Doelanstraat 2-Koningsweg', 2-4.

53 Mondelinge mededeling S. Ostkamp.

54 Zijlmans en Kooiman, *Van klooster tot Prinsenhof*, 123.

8-45 Spinstenen van steengoed.

Spinstenen

Binnen een kloostergemeenschap was spinnen en weven een belangrijke taak. Toch zijn slechts drie spinstenen aangetroffen. Daarnaast zijn enkele kleine metalen spinloodjes gevonden. Een goede verklaring voor het geringe aantal spinstenen is niet te geven, behalve dat de aangetroffen vondstcomplexen vooral keukenafval bevatten. De kern van het kloostercomplex is niet opgegraven. Mogelijk dat daar meer afvalcomplexen liggen waarin zich ook nijverheidsafval bevindt.

Spreeuwenpotten

Spreeuwenpotten werden vanaf de 16de eeuw speciaal voor deze functie gemaakt. Het waren bolle potten met een hals waarin zich de invliegopening bevond. De achterzijde van de pot hing tegen een muur (vaak onder de dakgoot) en had een opening via welke de eieren uit de pot konden worden gehaald. In het verleden werden allerlei soorten eieren gegeten, waaronder dus ook spreeuweneieren. Bodemvondsten van deze potten komen in heel Nederland voor. Merkwaardig is dat tot nu toe geen enkel exemplaar bij een opgraving in West-Friesland is aangetroffen. Dit kan toeval zijn, maar het is ook mogelijk dat deze potten niet tot het assortiment van de West-Friese pottenbakkers behoorden. Ook op het terrein van klooster Bethlehem ontbreekt deze potvorm. Wel is in ieder geval één steengoedkan gevonden die waarschijnlijk als spreeuwenpot is gebruikt. Bij deze kan is in de bodem een groot gat gemaakt. Op deze eenvoudige wijze werd een pot verkregen die als spreeuwenpot kon dienen.

8-46 Vogeldrinkbakje van roodbakend aardewerk, hoogte 5 cm.

Vogeldrinkbakjes

Een vogeldrinkbakje hing in houten vogelkooitje waarin een (zang)vogel werd gehouden. Slechts één exemplaar van de karakteristieke vorm is aangetroffen. Het bakje is volledig voorzien van een witte slib met koperoxide, waardoor het een groen uiterlijk heeft. Het was in die tijd heel gebruikelijk een vogeltje in een kooitje bij het haardvuur te houden. Of dit vogelkooitje bij de zusters in het klooster in bijvoorbeeld de keuken hing, of in een van de bijgebouwen of het woonvertrek van een van de proveniers valt niet meer te zeggen.

Kledingaccessoires

Metalen kledingaccessoires als versierde riemtongen, riemverdelers en koppelpassanten ontbreken op een enkele vondst na. Dit is niet verwonderlijk aangezien deze niet tot de voorgeschreven kloosterkledij behoorden. Wel zijn enkele tinnen knoopjes gevonden die uit de 16de eeuw dateren. Mogelijk zijn ze door andere mensen dan de zusters op het terrein verloren. De meest opvallende vondstcategorie wordt gevormd door eenvoudige messing gespen. Deze kunnen worden ingedeeld in een aantal typen: rond, dubbelovaal, rechthoekig en rechthoekig met een afgeronde zijde. De ronde en rechthoekige exemplaren komen zowel met als zonder middenstijl voor; de dubbelovale en rechthoekige gespen met een afgeronde zijde hebben altijd een middenstijl. Enkele gespen zijn zeer eenvoudig versierd. De kleine exemplaren dienden als sluiting van leren schoenen. De overige gespen waren bestemd voor een riem. Twee van deze messing gespen zijn aangetroffen bij het vrijleggen van de skeletten op het kerkhof. Bij andere individuen zijn ronde ijzeren gespen (met en zonder middenstijl) gevonden die in dusdanig slechte staat verkeerden dat deze niet konden worden geconserveerd. De lichamen zijn vermoedelijk in lijkwaden begraven die werden dichtgesnoerd met een riem met gesp. Het grote aantal gespen dat zowel op het

8-47 Verspreid over het kloosterterrein, in afvalkuilen en als losse vondsten, zijn diverse messing kledingaccessoires gevonden. De bovenste twee rijen betreffen kledinggespen, waarvan twee zijn aangetroffen bij skeletten op het kerkhof. De derde rij betreft voornamelijk schoengespen. De onderste rij bevat onder meer het middenstuk van een gordelsluiting en twee kledinggoogjes.

kerkhof als op de rest van het kloosterterrein is aangetroffen, wijst erop dat een riem met gesp een onderdeel van de kloosterkledij vormde. Interessant in dit verband is de omschrijving van de kloosterkleding in het in 1691 uitgegeven boek *Nette afbeeldingen der eygene dragten van alle geestelijke vrouwen en nonnenorders* van Adriaan Schoonebeek.⁵⁵ De conversinnen van Augustinus onder gezag van de kruisbroe-

ders komen hier niet in voor, maar bijvoorbeeld wel de heremietinnen van Augustinus die volgens de schrijver als kleren droegen 'van onderen wit, en swarte daar over heen, die door een leere riem met een yvore gesp gegord werden'.⁵⁶ Hoewel deze vermelding uit het einde van de 17de eeuw dateert, blijkt hieruit dat riemen met gespen als onderdeel van kloosterkleding voorkwamen.

8-48 Natuurstenen slijpsteen (11,0 x 4,5 x 4,0 cm), mogelijk voor het slijpen van een schrijfveer.

Schrijfgerei

Op het terrein is één messing schrijfstift van 6,5 cm lengte gevonden. Schrijfstiften werden in de 14de en 15de eeuw en in mindere mate in de 16de eeuw algemeen gebruikt om aantekeningen op wastabletten te maken. Met de ruimere beschik-

55 Schoonebeek, *Nette afbeeldingen der eygene dragten*.

56 Ibidem, 128.

8-49 Voorwerpen van metaal: een messing schrijfstift (lengte 65 mm), een bronzen bel (diameter 42 mm), een messing vingerhoed (diameter 20 mm), een kleine ronde messing weegschaal van een balans (diameter 37 mm), een messing kraan van een tapkraan van een wijn- of biervat (lengte 45 mm, incompl.) en een lakenlood met afbeelding tronende Maria met kind met ster op de borst van onbekende herkomst (diameter 45 mm).

8-50 IJzeren blad van een schep, lengte 23 cm.

baarheid van papier vanaf de 16de eeuw verdween dit gebruik. Mogelijk is nog een tweede voorwerp in verband met het schrijfgerei te brengen, namelijk een natuurstenen slijpsteen met diepe groeven. Bij het schrijven met inkt moest de veer regelmatig worden bijgeslepen en mogelijk diende daartoe dit type slijpsteen.⁵⁷

Slijpstenen

Tot de overige vondsten behoren ook enkele natuurstenen slijpstenen die werden gebruikt om messen of ander gereedschap te slijpen.

Spade

Een driehoekig ijzeren blad heeft onderdeel uitmaakt van een spade met houten steel. Dit voorwerp zal op het terrein vaak nodig zijn geweest voor het graven of juist dempen van de vele greppels, afvalkuilen en graven op het kerkhof.

57 Dubbe, *Huusraet*, 221.

8.4 Ingekraste merken op het aardewerk

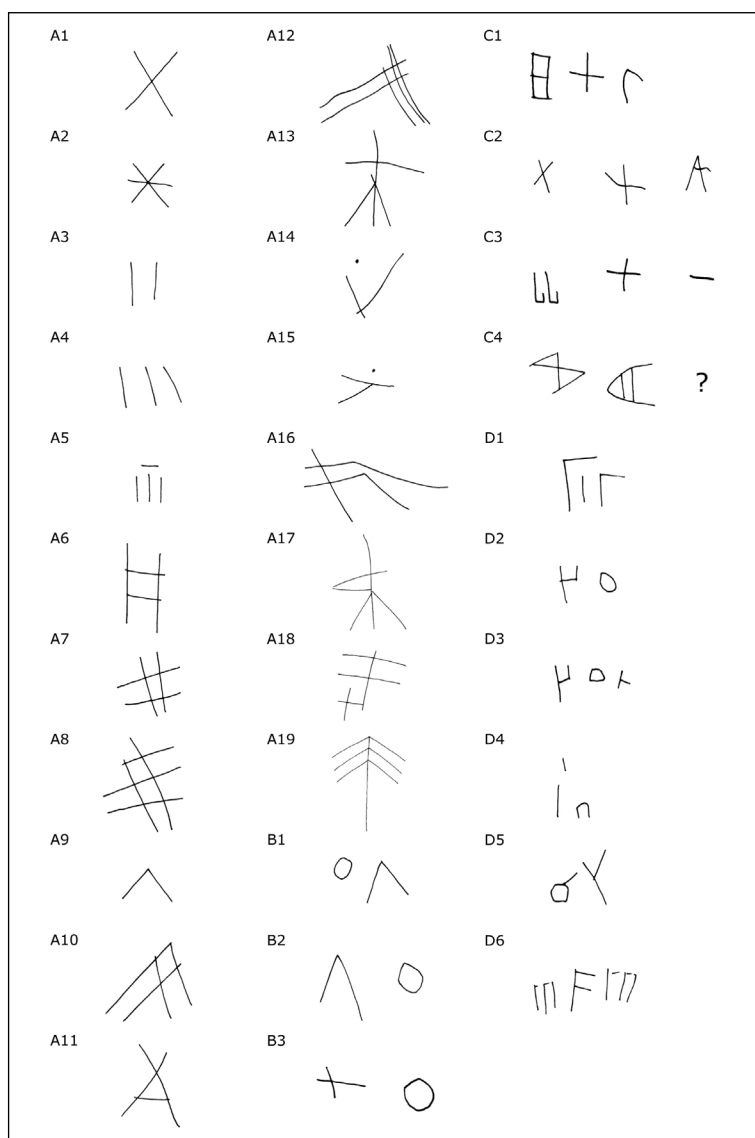
Opvallend aan het gebruiksaardewerk van klooster Bethlehem is de aanwezigheid van ingekraste merken. In totaal zijn merken op 198 producten (complete potten of scherven) geconstateerd. Het werkelijke aantal gemerkte objecten zal groter zijn geweest want niet al het aardewerk van het klooster is volledig teruggevonden. Daarnaast zijn sommige merken door breuk of slijtage van de scherven niet goed meer te herkennen. Het aantal van 198 objecten met een merk (of meerdere merken) is dus een minimum.

De merken zijn in te delen in vier soorten: merken bestaande uit één teken (A), merken bestaande uit twee losse tekens (B), merken bestaande uit drie losse tekens (C) en merken bestaande uit letters (D). Type A komt het meest voor (138), gevolgd door type D (47). Merken van het type B (3) en type C (4) komen het minst voor. Daarnaast zijn enkele merken te incompleet om met zekerheid bij een groep onder te brengen (6).

Type A

Binnen type A komt een eenvoudig kruis (A1) het meest voor (98 stuks). We vinden deze op roodbakende bakpannen (onderzijde steel), borden (onderzijde spiegel), grapes (onder oor en een enkele maal op onderzijde bodem), kommen (onderzijde standring), koppen (onderzijde standring of onder oor), een schepbeker (onder oor) en steelkommen (onderzijde steel). Daarnaast zien we dit type merk op een witbakkende grape (onder oor) en koppen (onder oor). Een variant van type A1 is een kruis met een extra streep (soort ster): type A2 (4

stuks). Andere merken die diverse malen voorkomen, bestaan uit twee evenwijdige strepen (A3) of drie evenwijdige strepen (A4). Deze zijn ingekrast op roodbakende borden, grapes, een kom en een pispot. Op borden zijn deze merken in tegenstelling tot merk A1 niet op de onderzijde van de spiegel maar op de onderzijde van de vlag of overgang spiegel naar vlag aangebracht. De overige merken zijn slechts één of enkele malen aangetroffen. Enkele hiervan doen sterk denken aan huismerken (bijvoorbeeld A13 en A17).

Type B

Binnen type B vallen drie merken te onderscheiden, die alle drie slechts eenmaal voorkomen. Typend voor deze merken is dat ze uit duidelijk twee afzonderlijke tekens bestaan, waarvan één de vorm van een rondje heeft. Twee merken zijn aangebracht op roodbakkende grapes en het derde merk op een witbakkende kop.

8-51 Schema van de aangetroffen merken op rood- en witbakkend aardewerk.

Type C

Merk type C wordt net als type B weinig aangetroffen. Vier varianten komen alle vier slechts eenmaal voor. De merken bestaan uit duidelijk drie afzonderlijke tekens, waarbij opvalt dat in drie gevallen het middelste teken de vorm van een soort plusje (of staand kruis) heeft. Hier is een duidelijke relatie van het type merk met bepaalde vormen aardewerk. De merken zijn namelijk uitsluitend op roodbakkende koppen van het type r-kom-35 gekrast. Opvallend is bovendien dat drie van deze kommen volledig on-geglazuurd zijn. In dit geval lijkt dus een duidelijke relatie tussen soort merk en functie te bestaan.

Type D

Bij type D worden merken ingedeeld die vermoedelijk als lettermerken zijn te karakteriseren (47 stuks). Zes varianten zijn te onderscheiden. Type D1 komt verreweg het meest voor (39 stuks). Dit merk bestaat uit drie letters, mogelijk sic. Het komt voor op roodbakkende bakpannen, borden, grapes, koppen, steelkommen en op een witbakkende grape en een kop. Merk D2 bestaat uit twee letters, vermoedelijk po. Dit merk treffen we aan op een roodbakkend zoutschaaltje, kop en op een fragment dat waarschijnlijk van een kop is. Verwant aan dit merk is D3 (2 stuks), mogelijk de letters pot. Het komt voor op een bord met slibversiering en een grote grape. De overige typen komen slechts één of tweemaal voor. Het ontcijferen van de tekens is lastig. Merk D4 bestaat mogelijk uit de letters in, merk D5 uit de letters oy en D6 uit de letters mfm.

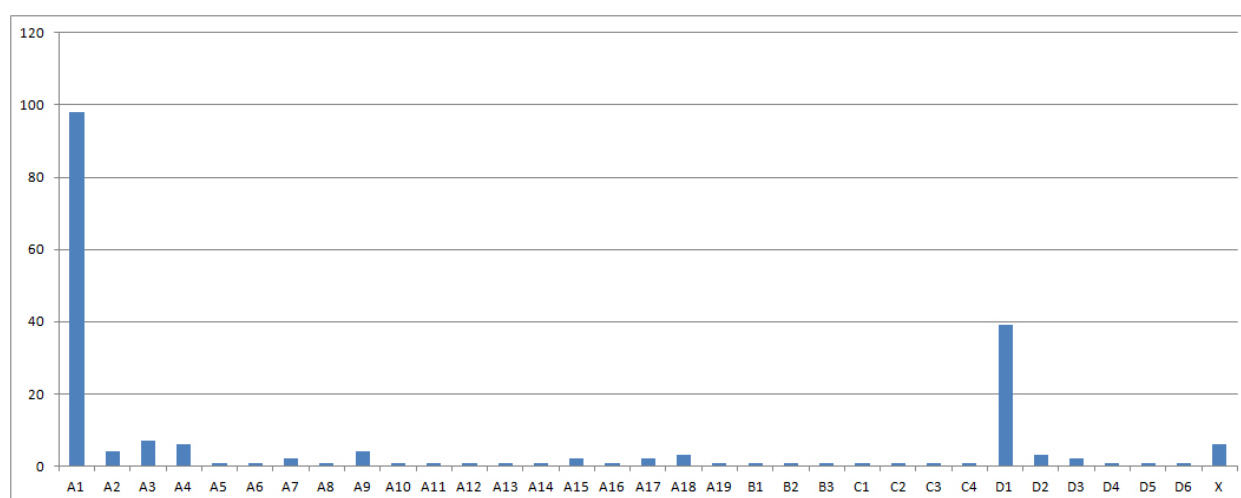
Het verschijnsel van ingekraste merken komt uitsluitend voor op rood- en witbakkend aardewerk. Steengoed was te hard om een merk in te krassen. Producten van majolica waren door de beschildering al als individueel object herkenbaar en zullen geen merk nodig hebben gehad. Verreweg de meeste merken komen voor op roodbakkend aardewerk, namelijk 191 tegenover zeven op witbakkend aardewerk. Dit verschil is groot, maar gezien het grote verschil in MAE van beide aardewerksoorten een te verwachten beeld. Als we het aantal merken uitzetten tegen het MAE levert dit voor roodbakkend aardewerk een percentage van 9,8% en voor witbakkend van 3,7% van het MAE op. Theoretisch betekent dit dat 9,8% van de roodbakkende en 3,7% van de witbakkende producten gemerkt is. Toch klopt deze vergelijking

8-52 Drie van de vele ingekraste merken op het aardewerk (D1, D3 en A18).

Vorm	A1	A2	A3	A4	A5	A6	A7	A8	A9	A10	A11	A12	A13	A14	A15	A16	A17	A18	A19	B1	B2	B3	C1	C2	C3	C4	D1	D2	D3	D4	D5	D6	X	Totaal	
bakpan	17																										8							25	
bord	19		4	3					1																		4	1	1					2	35
grape	27	2	2	1			1	1	1						1		1	1			1	1					13		1	1				3	58
kom	3																																		3
kop	22	1	1	1			1			1	1	1	1		1		1	1					1	1	1	1	1	10	2			1	1	52	
pispot				1	1	1			1							1																			5
schepbeker	1																																		1
steelkom	5																										3								8
test														1																					1
indet	4	1							1									1	1								1				1				10
Totaal	98	4	7	6	1	1	2	1	4	1	1	1	1	1	2	1	2	3	1	1	1	1	1	1	1	1	39	3	2	1	1	1	1	6	198
%	49	2	4	3	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	20	2	1	1	1	1	3	100	

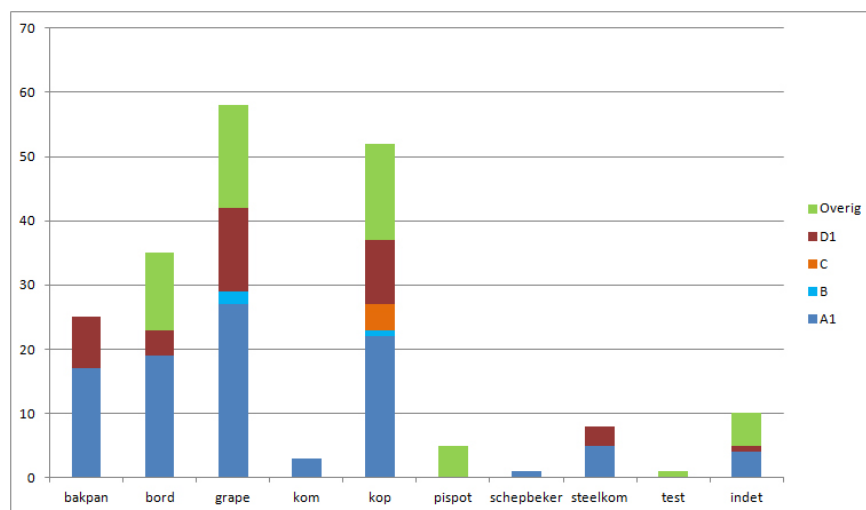
Tabel 8-2 Aantal ingekraste merken per keramiekvorm.

Figuur 8-3 Aantal ingekraste merken per type merk.

niet helemaal aangezien merken op een beperkt aantal vormen voorkomen. Voor een goede vergelijking moeten we het aantal merken uitzetten tegen het MAE van de ingekraste vormen. Dit levert voor roodbakkend aardewerk een percentage van 11,3% op en voor witbakkend aardewerk een percentage van 5,6%. Dit betekent dat 11,3% respectievelijk 5,6% van de producten waarop merken voorkomen daadwerkelijk gemerkt zijn. In verhouding zijn dus duidelijk minder witbakkende dan roodbakkende objecten van een merk voorzien.

In totaal zijn op acht vormen merken geconstateerd: bakpannen, borden, grapes, kommen, koppen, pispotten, een schepbeker, steelkommen en een test. Met uitzondering van de pispotten zijn het vormen die als kook- en tafelgerei zijn te karakteriseren. Grapes vormen de grootste groep (58 stuks), gevolgd door koppen (52) en in mindere mate borden (35) en bakpannen (25). Steelkommen (8), pispotten (5) en kommen (3) vormen duidelijk kleinere groepen. Verder is slechts één schepbeker en één test gemerkt. De vormen vallen onder verschillende categorieën: kookgerei (bakpannen, grapes en steelkommen), voedselbereiding (kommen), tafelgerei (borden en koppen), persoonlijke verzorging (pispotten) en verwarming (test). De absolute aantallen zeggen weinig aangezien de verschillende vormen niet evenveel voorkomen. Voor een juiste vergelijking moeten we ze uitzetten tegen het MAE van de desbetreffende vorm. De schepbeker en de test laten we buiten beschouwing omdat deze ieder slechts eenmaal met merk aanwezig zijn. De koppen vormen nu de grootste groep (16,5%), gevolgd door de steelkommen (14,5%). Grapes komen op de vierde plaats (11,7%) en borden op de vijfde plaats (11,2%). Daarna volgen de bakpannen (6,3%) en tot slot de kommen (4,1%) en de pispotten (4,0%). Wat zegt dit nu? Een hoog percentage geeft aan dat een bepaalde vorm relatief vaak is gemerkt en een laag percentage dat een bepaalde vorm relatief weinig is gemerkt.

Figuur 8-4 Aantal ingekraste merken per keramiekvorm.

Bij de bakpannen komen uitsluitend twee merken voor: A1 (17 stuks) en D1 (8 stuks). Merk A1 is altijd op de onderkant van de steel aangebracht; merk D1 is zesmaal op de onderkant en tweemaal op de bovenkant van de steel aangebracht. De meeste stelen zijn iets toegevouwen waardoor het krassen van een merk op de bovenkant niet mogelijk was. Bij de borden is het meest voorkomende merk A1 (19 stuks). Daarnaast komen zes andere merken in kleine aantallen voor. Ook bij de grapes komt merk A1 het meest voor (26), gevolgd door merk D1 (14). Diverse andere merken komen in kleine hoeveelheden voor (13 verschillende). Bij de koppen is de variatie in merken het grootst. Net als bij de voorgaande vormen komt merk A1 het meest voor (26 stuks). Merk D1 komt diverse malen voor (10). De overige merken (16 verschillende) komen ieder slechts eenmaal voor. Bij de pispotten komt merk A1 helemaal niet voor, maar zijn wel vijf verschillende merken van het type A geconstateerd. De enige gemerkte schepbeker heeft merk A1. Bij de steelkommen komen net als bij de bakpannen (die qua functie zeer vergelijkbaar zijn) uitsluitend de merken A1 (5 stuks) en D1 (3 stuks) voor. De enige gemerkte test is voorzien van merk A14.

Betekenis

Het achterhalen van de betekenis van de merken is lastig. Historische bronnen die hierover vertellen, zijn niet bekend. Ingekraste merken zijn vaker op aardewerk van kloosters vastgesteld. Van alle kloosters in West-Friesland is slechts één parallel bekend, namelijk van het Claraconvent in Enkhuizen. Op het terrein van dit klooster is door de Archeologische Werkgroep Oud Enkhuizen in 1984 een grote hoeveelheid vondstmateriaal verzameld. Onder de vondsten bevinden zich twee fragmenten van grapes met merk onder het oor.⁵⁸ De belangrijkste parallel is het vondstmateriaal van klooster Mariëndaal in Utrecht (cisterciënzerinnen). De hoeveelheid aangetroffen merken wordt uit de publicatie van het materiaal niet duidelijk. In een schema staan 26 merken getekend.⁵⁹ Volgens Renaud komen deze voor op bakpannen, een kom en een grape en dateren ze rond 1500.⁶⁰ Uit het schema blijkt dat het vooral lettermerken zijn. Bij het Agnietenconvent te Kampen (tertiarissen) zijn merken gevonden op 17 kommen en één pispot.⁶¹ Het aardewerk van klooster Koningsveld bij Delft (premonstratenzerinnen) heeft veel ingekraste merken opgeleverd, maar de precieze aantallen zijn nog niet bekend.⁶² Bij het clarissenklooster in Brielle zijn merken geconstateerd op enkele borden.⁶³ In Gouda zijn enkele merken gevonden op aardewerk van het klooster Maria op de Gouwe (regularissen).⁶⁴ In de keramiekcatalogus staat een ingekrast merk

⁵⁸ Duijn, *Verhaal van een West-Friese wereldstad*, 19-20.

⁵⁹ Renaud, 'Aardewerkvondsten van het klooster Mariëndaal', 211.

⁶⁰ Ibidem, 205.

⁶¹ Van der Pol en Smit, *Susteren van Sanct-Agnetenhuus*, 83-87.

⁶² Het archeologisch onderzoek is nog niet gepubliceerd.

⁶³ Jacobs, *Archeologisch onderzoek Clarissenklooster Brielle*, 20-21.

⁶⁴ Ostkamp, 'De materiële cultuur', 106.

op de bovenzijde van een bakpansteel, op de wand van een grape, op de wand van een komfoor en op de bodem van een witbakkende kom afgebeeld.⁶⁵ Op het aardewerk van het Vrouwenklooster in De Bilt (benedictinessen) zijn zeker 23 merken op zowel rood- als grijsbakkend aardewerk vastgesteld.⁶⁶ De merken bevinden zich onder andere op bakpannen, grapes en kannen en zijn onder te verdelen in tekens en letters. Bij het Agnesklooster in Leiden (tertiarissen) is één merk op een grape aangetroffen.⁶⁷ Tot slot heeft ook het 13de-eeuwse klooster Ter Hunnepe (cisterciënzerinnen) nabij Deventer enkele merken opgeleverd, namelijk op twee wandfragmenten van kogelpotten.⁶⁸

Ingekraste merken op aardewerk zijn ook bekend van kloosters in het buitenland. Ze komen bijvoorbeeld voor op het aardewerk van de abdij van Beaulieu te Petegem in België (clarissen).⁶⁹ De merken zijn op 104 producten vastgesteld: kommen, borden, grapes, bakpannen, komforen en bloempotten. De Groote onderscheidt twee soorten: merken bestaande uit (meestal) twee letters en merken in de vorm van een teken. Bij de lettermerken valt hem op dat vaak initialen met een religieuze betekenis voorkomen (MA voor Maria, I voor Jezus, IC voor Jezus Christus, IM voor Jezus en Maria en F voor Franciscus). Een ander klooster waarbij merken zijn teruggevonden, is de abdij van Clairefontaine (cisterciënzerinnen) in de provincie Luxemburg in België.⁷⁰ De merken zijn daar op diverse vormen aangetroffen (onder andere borden, (steel)grapes, kommen en steelkommen) en dateren vooral uit de 17de eeuw. Ook uit Duitsland zijn parallellen bekend. Op het aardewerk van klooster Marienwerder bij Seehausen (cisterciënzerinnen) zijn 95 merken vastgesteld.⁷¹ Schulz geeft tevens parallellen van elf andere kloosters in Duitsland, maar in de meeste gevallen betreft het slechts enkele stuks aardewerk.

Uit de opsomming, die verre van volledig is, blijkt dat het gebruik van ingekraste merken op aardewerk een wijdverbreid fenomeen is bij vrouwenkloosters van uiteenlopende ordes (cisterciënzers, clarissen, premonstratenzerinnen, benedictinessen, regularissen en tertiariissen) en gedurende lange periode (13de-17de eeuw). Recent is een zeer interessant vondstcomplex gepubliceerd van gedraaide houten kommen van het 13de-eeuwse klooster Ter Hunnepe (cisterciënzerinnen) nabij Deventer.⁷² Op de bodems van veertien kommen staan ingekerfde merken, waaruit blijkt dat niet alleen aardewerken maar ook houten voorwerpen in kloosters werden gemerkt.⁷³

Schulz interpreteert de merken als eigendomsmerken. Hij constateert in zijn artikel uit 1992 verder dat tot dan toe alleen merken uit vrouwenkloosters bekend zijn en geeft als verklaring de 'sprichwörtliche weibliche Reinlichkeit'. De Groote ziet de merken eveneens als gebruikersmerken. Ze zouden een hulpmiddel zijn om een individuele maaltijd bij de juiste persoon te bezorgen. Ook Ostkamp meent dat het eigendomsmerken betreft.⁷⁴ De merken op het aardewerk dat Schulz en De Groote hebben onderzocht, zijn vaak duidelijke initialen; een interpretatie als individuele eigendomsmerken ligt dan voor de hand. Bij klooster Bethlehem gaat deze verklaring niet voor alle soorten merken op. Verreweg de meeste merken zijn niet individueel herkenbaar (zoals initialen) maar doen zich voor als eenvoudige tekens (zie merk A1). Sommige merken komen bovendien erg vaak voor (D1 38 keer) en dat wijst niet op één gebruiker. Verder blijken sommige merken duidelijk gerelateerd aan bepaalde aardewerkvormen, wat niet te rijmen valt met een eenvoudige interpretatie als gebruikersmerken. Er valt duidelijk een on-

65 Ibidem, 413, 415-416.

66 Met dank aan Ton van Bommel. Het aardewerk wordt uitgewerkt door de plaatselijke AWN-afdeling en is nog niet gepubliceerd.

67 Het ingekraste merk staat niet in de tekst genoemd, maar is wel te zien op een tekening van een grape uit een 15de-eeuwse beerput. Van Heeringen, 'Archeologisch onderzoek van St. Agnes en St. Michiel', 101.

68 Vermeulen e.a., *Locatie ongeschikt!*, 97, 332 en 336.

69 De Groote, 'The use of ceramics'; De Groote, 'Afval van Rijke Klaren'.

70 Met dank aan Davy Herremans.

71 Schulz, 'Gekennzeichneter mittelalterlicher Keramik'.

72 Vermeulen e.a., *Locatie ongeschikt!*, 142-147 en 289-306.

73 In een latrine van het Augustijnenklooster in Freiburg zijn diverse napjes met ingebrande merken op de bodems gevonden uit omstreeks 1300. Schmidt-Thomé en Ecker, 'Freiburg im Breisgau', 102. Overigens moet worden opgemerkt dat ook merken op houten kommen uit niet-kloostercontext bekend zijn. Opvallend is dat die merken in de meeste gevallen zijn ingebrand en niet ingekerfd.

74 Ostkamp, 'De materiële cultuur', 106 en 319.

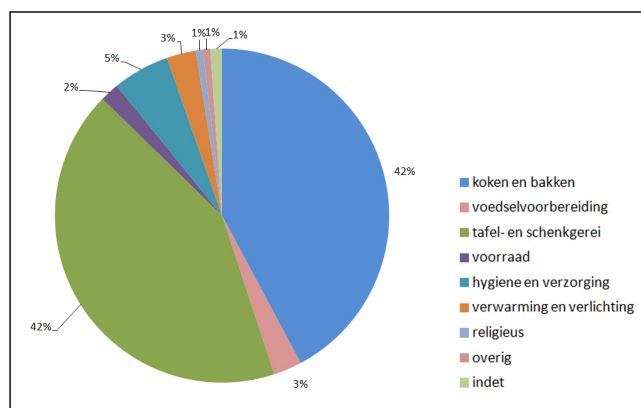
derscheid te maken in algemene merken en individuele gebruikersmerken (wat een betere benaming dan eigendomsmerken is).

Voor een juiste interpretatie van de merken moeten we het functioneren van de gemeenschappen waarin ze worden aangetroffen, goed begrijpen. Overduidelijk is dat tot nu toe uitsluitend ingekaste merken bij vrouwenkloosters zijn gevonden. Het betreft zowel kloosters van oude ordes (als de cisterciënzerinnen en premonstratenzerinnen) als conventen die vanuit de Moderne Devotie voortkwamen. De merken hebben dus niets van doen met de regel die een klooster volgde. Het grote verschil tussen vrouwen- en mannenkloosters in de late middeleeuwen is de gemiddelde omvang van de gemeenschap. Voor tertiarijconventen was een omvang van 50 zusters heel gebruikelijk. Hogere aantallen kwamen ook voor. Mannenkloosters hadden over het algemeen in de late middeleeuwen een veel kleinere omvang. Voor Pietersdal in Hoorn kan bijvoorbeeld worden uitgerekend dat dit klooster uit ongeveer twaalf broeders bestond, aangevuld met enkele lekenbroeders.⁷⁵ Dit was een gebruikelijk aantal kloosterlingen voor een mannenklooster. Bij cisterciënzerkloosters werd een omvang van dertien monniken (het symbolische aantal van Christus en de twaalf apostelen) als een voltallig klooster gezien.⁷⁶ Uiteraard kenden sommige kloosters een groter aantal kloosterlingen, maar feit blijft dat vrouwenkloosters in de 15de en 16de eeuw gemiddeld een veel grotere omvang kenden dan mannenkloosters. In een mannenklooster was de juiste verzorging van de maaltijden voor de kok en het keukenpersoneel nog te overzien. In een vrouwenklooster van enige omvang was dit niet meer mogelijk. Het merken van aardewerk was een hulpmiddel de maaltijden bij de juiste persoon of de juiste groep personen te bezorgen. Als groepen kunnen we denken aan de zusters zelf, de biechtvader en eventueel andere priesters, de zieken in het ziekenhuis, de proveniers, de donatinnen en eventueel arbeiders die werk voor de zusters verrichtten. Al deze groepen hadden hun eigen wensen ten aanzien van het eten. In dit licht is het merk D1 interessant. De letters sic zouden kunnen staan voor het ziekenhuis (siechuijs). Daarnaast waren er individuele gebruikersmerken, zoals de merken van typen B en C die uitsluitend op koppen en grapes voorkomen en niet op bakpannen en steelkommen. Het merken van aardewerk was een hulpmiddel in grote gemeenschappen met één centrale kloosterkeuken om de maaltijden op een juiste wijze te verzorgen.

8.5 Functionele analyse

8.5.1 Het functionele spectrum

Als we het totale spectrum van keramiekvormen overzien vormen grapes de grootste categorie (EVE=224, 22%), gevolgd door bakpannen (EVE=167, 17%). Beide kunnen we indelen bij de categorie kookgerei. Zeer hoog is het aantal koppen (EVE=130, 13%) en borden (EVE=122, 12%). Deze vormen behoren tot de categorie tafelgerei. Als we alle vormen overzien, levert dat voor het kookgerei (koken en bakken) 42% en voor het tafelgerei eveneens 42% van het totale EVE op. Er is dus exact evenveel kook- als tafelgerei. We moeten ons hierbij wel realiseren dat een deel van de keukeninventaris van metaal was. Een indruk verkrijgen we op basis van een overgeleverde inventaris van keukengereedschap uit 1566 van het klooster Maria Magdalena in Bethaniën in Amsterdam.⁷⁷ In de keuken waren onder meer braadpannen, ijzeren braadspitten, koperen

Figuur 8-5 Verhoudingen van de functionele groepen in percentages van het EVE.

75 Heere, 'Sint-Pietersdal', 17-18.

76 Besteman en Heidinga, 'Klooster Galilea Minor', 17.

77 Schilder, *Amsterdamse kloosters*, 174.

Functie	vorm	EVE	totaal	%
koken en bakken	bakpan	167,4		
	grape	223,8		
	kom (mosselpan)	1,1		
	steelkom	23,0		
	vetvanger	8,8		
	totaal		424,0	42,2%
voedselvoorbereiding	kom	17,9		
	lekschaal	1,0		
	pot (s2)	3,2		
	schepbeker	4,7		
	vergiet	0,8		
	totaal		27,5	2,7%
tafel en schenkgerei	beker	0,6		
	bord	119,2		
	bord (zoutschaaltje)	2,5		
	drinkschaal	1,3		
	kan (s2 en m)	154,2		
	komfoor (gekanteeld)	14,7		
	kom (m en sp)	2,5		
	kop	127,1		
	miniatur (mosterd)	2,9		
	voetschaal	0,7		
	zoutvat	0,0		
	totaal		425,8	42,4%
voorraad	deksel	3,6		
	drinkuit	0,6		
	kan (r en w)	4,4		
	kruik	5,0		
	pot	5,1		
	totaal		18,6	1,9%
hygiëne en verzorging	lavabo	0,8		
	pispot	42,7		
	zalfpot	11,8		
	totaal		55,3	5,5%
verwarming en verlichting	kandelaar	0,6		
	komfoor (bol)	3,9		
	olielamp	0,1		
	test	17,4		
	vuurstolp	6,4		
	totaal		28,4	2,8%
religieus	wijwaterbak	7,0		
	totaal		7,0	0,7%
overig	bloempot	0,0		
	gatenpot	1,7		
	miniatur	1,3		
	spinstein	3,0		
	vogelrinkbak	1,0		
	totaal		7,1	0,7%
indet	indet	11,3		
	totaal		11,3	1,1%
totaal			1005	100%

Tabel 8-3 Estimated Vessel Equivalents (EVE) en percentages van de keramiekvormen per functiegroep.

potten, roosters, schuimspanen, tangen en treeften aanwezig. Een bewijs dat ook Bethlehem over metalen keukengerei beschikte is de poot van een bronzen grape en de bak van een grote messing (soep)lepel.

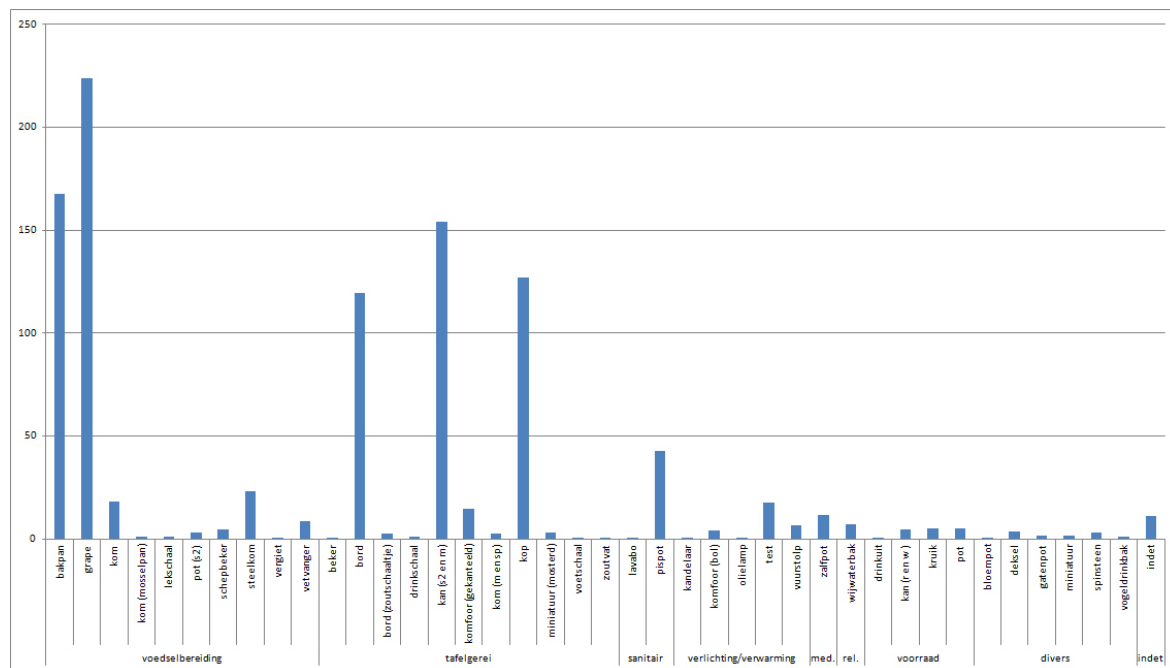
Het aandeel tafelgerei is duidelijk hoger dan 'normaal' in complexen uit de 16de eeuw in niet-klooster context. In normale huishoudens waren opdieschalen (borden) en komforen weinig aanwezig. Het komfoor is een gebruiksvoorwerp dat vaker bij kloosters voorkomt, zoals bij het klooster Maria op de Gouwe in Gouda.⁷⁸ Ostkamp brengt het komfoor in verband met het opdienen van de maaltijd in individuele kloostercellen en wijst erop dat ze juist veel bij vrouwenkloosters worden gevonden.⁷⁹ De verklaring is echter precies andersom: ze worden veel bij vrouwenkloosters gevonden omdat daar de maaltijd gezamenlijk in de refter werd genuttigd. Komforen worden (net als de gemerkte producten) gevonden bij grote leefgemeenschappen en hebben niets te maken met individuele consumptie.⁸⁰ Binnen het tafelgerei speelde glaswerk vrijwel geen rol. De hoeveelheid aangetroffen fragmenten van glazen bekens en flessen is zeer klein in vergelijking met de grote hoeveelheid keramiekscherven. Uiteraard was glas een kostbaarder bezit dan keramiek en zal glaswerk in het klooster minder intensief en wellicht voorzichtiger zijn gebruikt dan keramisch vaatwerk, maar dan nog is het aantal vondsten zeer gering te noemen. Ter vergelijking kan bijvoorbeeld het dominicaner klooster in Den Haag worden vermeld, waar in een afvalkuil minimaal 22 glazen zijn aangetroffen tegenover een kleine hoeveelheid keramische vondsten.⁸¹ Bij het kartuizer klooster in Delft is een uitzonderlijke collectie glazen drinkgerei en flessen gevonden. Naast diverse maigleins (lage bekens), ribbekens en berkemeiers, is ook zeldzaam glas-

78 Ostkamp, 'De materiële cultuur', 103.

79 Ibidem. Hij verwijst onder andere naar vondsten uit vrouwenkloosters in Alkmaar, Mariendaal bij Utrecht en abdij Beaulieu te Petegem (Vlaanderen).

80 Bij klooster Galilea Minor bij Monnickendam is ook een gekanteeld komfoor aangetroffen. Dit klooster ging in 1465 over naar de cisterciënzerorde en kende een buitengewoon grote omvang. Kennelijk waren ook hier komforen vereist om het eten in de refter warm te houden voor de grote hoeveelheid broeders. Besteman en Heidinga, 'Klooster Galilea Minor', 17 en 69-70.

81 Jacobs en Van Veen, *Van kerk tot rekenwerk*, 22.

Figuur 8-6 EVE van de vormen per functionele groep.

werk aangetroffen.⁸² Een ander voorbeeld betreft het Agnesklooster in Leiden (tertiarissen) waarbij in een beerput uit de periode 1500-1550 een groot aantal glazen voorwerpen is aangetroffen, waaronder diverse maigeleins, ribbekers, en een fles.⁸³

De overige categorieën zijn onder de keramiek met kleine percentages vertegenwoordigd: voedselvoorbereiding 2,7%, voorraad 1,9%, hygiëne en verzorging 5,5%, verwarming en verlichting 2,8% en divers 0,7%. De categorie religieuze gebruiksvoorwerpen (wijwaterbakjes) komt op 0,7%. Opmerkelijk is het lage aandeel objecten dat met verlichting te maken heeft, zoals olielampen en kandelaars. Deze zijn vermoedelijk in de meeste gevallen van metaal geweest. Het aantal pispotten is eveneens laag. Waarschijnlijk waren ook bij deze categorie metalen exemplaren in omloop.

8.5.2 Het geconsumeerde voedsel

Uit de verschillende aardewerkvormen die onder het vondstmateriaal van Bethlehem voorkomen, kunnen we het een en ander over de voedselconsumptie afleiden. Grapes vormen de meest voorkomende vorm (20% totale MAE). Dit waren de kookpotten in de kloosterkeuken. Uit de hoeveelheid vetvangers blijkt

Alle dat ghene dat ons voergheset wort bynnen ende buten dat sullen wy myt danckerheit ontfanghen ende sonder murmuracie

Statutenboek Bethlehem 1537, fol. 42v.

dat de zusters regelmatig gebraden vlees aten. Bij de analyse van het dierlijk botmateriaal door Joyce van Dijk is gebleken dat vooral runderen werden gegeten, gevolgd door varkens en in mindere mate schapen en geiten.⁸⁴ Over het geheel genomen is vooral vlees van oudere koeien (vier jaar en ouder) gegeten. Dat houdt in dat deze koeien eerst zijn gebruikt voor melkproductie. De varkens zijn wel op hun optimale leeftijd voor vleesconsumptie geslacht, namelijk in hun eerste of tweede levensjaar. Verder zijn tussen het dierlijk botmateriaal één botje van een konijn en 39 vogelbotjes gevonden. Het gevogelte omvat eenden (wilde en tamme eend en ook smient), kippen, zwanen en ganzen.⁸⁵ De relatieve soberheid van het

⁸² Gumbert, *Kartuizers en hun Delftse klooster*, 78-85.

⁸³ Van Heeringen, 'Archeologisch onderzoek van St. Agnes en St. Michiel', 102 en 109.

⁸⁴ Van Dijk, 'Dierlijke resten van klooster Bethlehem'. Verder zijn ook nog botten van paarden en een kat aangetroffen, maar deze werden niet geconsumeerd.

⁸⁵ Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat het botmateriaal met de hand is verzameld en dat dus kleine botjes sterk ondervetegenwoordigd zijn. De grondmonsters hebben weinig klein botmateriaal opgeleverd.

Daarnaast is de spiering als typische brakwatersoort (18,3% MAI) aangetroffen. Beerenhout wijst er in zijn analyse op dat de ene afvalkuil (S284) een armer spectrum vertoont dan de andere afvalkuil (S261). In de eerste kuil komen pos, rog en schelvis voor, soorten die als armeluisvoedsel te boek stonden. De kuil bevat veel spiering, een klein visje dat in overvloed te krijgen moet zijn geweest. Bovendien zijn de aangetroffen resten van paling, haring en witvis (brasem, blei, karper en blankvoorn) afkomstig van relatief kleine vissen. In de tweede afvalkuil zijn de resten van haring en paling juist van grote exemplaren afkomstig. Het aandeel spiering is klein en de kuil bevat naar verhouding meer kabeljauw en schol dan de eerste kuil. Beerenhout concludeert hieruit dat de visconsumptie in Bethlehem gevarieerder en rijker werd. Aan de andere kant ontbreken de duurdere soorten als tarbot, tong (slechts 2 botjes) en snoek. Het visspectrum omvat de algemeen gangbare soorten. Dat de bakpan werd gebruikt om vis te bakken, wordt bevestigd door een bijzondere iconografische bron. In het Museum Meermanno bevindt zich een zogenoemd vastenavondgeschrift uit het midden van de 16de eeuw dat is gemaakt in de omgeving van Utrecht.⁹³ In het geschrift staat een parodie op twee feestliederen, waarbij de noten op de notenbalken zijn vervangen door etenswaren en voorwerpen. Het ene lied gaat over carnaval en hierbij staan onder andere zotskappen, vlees en luxueus drinkgerei afgebeeld. Het tweede lied gaat over vasten en de noten worden hier gevormd door vissen, mosselen, knollen en diverse voorwerpen waaronder een bakpan met een vis.

Naast vis aten de zusters ook mosselen. Bij het uitzeven van diverse grondmonsters zijn mosselschelpen aangetroffen. Een grote hoge kom die van buiten zwaar beroet is, is mogelijk als mosselpan gebruikt. Ook mossels behoorden tot het eenvoudige voedsel.

Enkele boterschotels tonen aan dat op tafel boter werd gebruikt. De roompotten waren bestemd voor het afromen van de melk en van het afgeroomde vet werd boter gemaakt. Niet alleen boter, maar ook kaas werd door de zusters zelf gemaakt van de melk die hun veestapel opleverde. Ook in eieren zullen de zusters zelf hebben voorzien. Op tafel stonden verder mosterdpotjes en zoutschaaltjes, voor de smaakmakers van het voedsel. De Iberische kruiken vormen het bewijs dat de zusters olijfolie gebruikten. Hier is een samenhang met de vastenregels die op bepaalde vastendagen (de veertigdagentijd voor Pasen, de twee dagen voor Aswoensdag, Goede Vrijdag en de vigilies van de vier hoogtijfeesten, van Petrus en Paulus, van Allerheiligen en van Andreas) verboden zuivelproducten te gebruiken. Olijfolie vormde de vervanger in de keuken.

Het eten van groente laat zich archeologisch moeilijk achterhalen. De inkopen door de voormalige kloosterzusters in het Agnesconvent in de jaren zeventig en tachtig van de 16de eeuw geven een indruk. Zij kochten regelmatig bonen, erwten (groeie erwten en groene erwten), rapen, wortelen, en (buisse)kool. Eenmaal is zelfs sprake van een 'schuijt vol cool om des winters voor die baghijnen te eeten'.

8.6 Een sober en eenvoudig leven

De teruggevonden voorwerpen en de merken die eeuwen geleden door de zusters op het aardewerk zijn gekrast, zijn nu een middel om ons een beeld te vormen van het leven in het klooster. Op basis van de vondsten kan een aantal conclusies worden getrokken.

Het vondstmateriaal onderscheidt zich in een aantal aspecten van een burgerlijke context. Dat is allereerst de enorme hoeveelheid materiaal, wat typerend is voor een grote leefgemeenschap. Bepaalde vormen komen relatief veel voor. Een van deze is het gekanteeld komfoor. Bij een grote gemeenschap kostte het veel tijd het voedsel op te dienen. Door middel van de komforen werd het voedsel op tafel warm gehouden. Veel borden zijn aan de onderkant beroet wat erop wijst dat ze als zodanig op een komfoor zijn gebruikt. Ook borden die als opdienschalen in de refter dienden, zijn bij Bethlehem erg veel aangetroffen.

Een ander kenmerk waarin het materiaal zich onderscheidt van 'normale' complexen, is het voorkomen van ingekraste merken op diverse aardewerken voorwerpen. Bij geen enkele andere opgra-

93 Museum Meermanno, Ms. 10 c26, fol. 10v-11r.

ving in Hoorn is dit tot nu toe geconstateerd. Het merken van producten is typerend voor leefgemeenschappen. Bij Bethlehem zijn erg veel merken teruggevonden waardoor het mogelijk is deze statistisch te analyseren. Ze blijken voornamelijk voor te komen op kook- en tafelgerei. Bij de merken kan een onderscheid worden gemaakt in individuele gebruikersmerken en algemene merken. Binnen het kloostercomplex werden verschillende groepen mensen verenigd. De zusters vormden de grootste groep. Daarnaast woonde een biechtvader in het kloostercomplex en mogelijk nog een andere priester. Verder waren waarschijnlijk proveniers en knechten of arbeiders op het terrein aanwezig. Voor veel van deze mensen werd de kost- en inwoning verzorgd. In de keuken moest dus voor diverse groepen worden gekookt met ieder eigen behoeftes. Speciale zorg ging uit naar de zieken. De ingekraste merken waren een hulpmiddel om de objecten (en dus de maaltijden) die voor verschillende groepen of individuen bestemd waren van elkaar te kunnen onderscheiden. Dit wijst op een grote leefgemeenschap en een goede organisatie.

Het aardewerk maakt over het algemeen een zeer sobere en heel gestandaardiseerde indruk. Voorwerpen werden vanwege hun functionele eigenschappen aangeschaft. Bij kookgerei werd de voorkeur aan eenvoudig roodbakkerd aardewerk gegeven. De witbakkerd variant komt weinig voor. Op tafel had glazen drinkgerei en rijkversierd steengoed duidelijk niet de voorkeur. Hetzelfde gold voor fraai beschilderde borden en kommen uit Italië of Spanje. Slechts enkele objecten zijn aanwezig. Ook de Nederlandse majolica, die in de 16de eeuw in opkomst was, werd slechts mondjesmaat aangeschaft. Soms worden bij kloosters juist opvallend rijke stukken aangetroffen. Bij waarnemingen op het terrein van klooster Nieuwlicht is een kleine hoeveelheid keramiek verzameld en hieronder bevindt zich meer Nederlandse en Italiaanse majolica dan bij het volledige onderzoek van Bethlehem.⁹⁴ De enkele stukken fraai beschilderde majolica waarover Bethlehem beschikte, hadden mogelijk een representatieve functie. In dat geval was dit vaatwerk niet voor de zusters bestemd, maar voor de gasten van het klooster, zoals weldoeners en de jaarlijkse visitatoren. Ook het voedselspectrum dat uit het onderzoek van het dierlijk botmateriaal naar voren komt, maakt een sobere indruk. Vooral algemene soorten vlees, vis en gevogelte werden gegeten. Vis stond vaak op het menu, wat blijkt uit de grote hoeveelheid bakpannen die vermoedelijk zijn gebruikt om vis te bakken.

De belangrijkste conclusie is dat de keramische boedel van het klooster uiterst doelmatig, functioneel en sober was. De gebruiksfunctie stond bij alles voorop. Rijkversierde steengoedkannen, mooie drinkglazen en fraai beschilderde borden hadden de zusters vrijwel niet. De weinige objecten die iets luxueuzer ogen dan de rest van het materiaal, hadden mogelijk een representatieve functie om te gebruiken bij hoog bezoek. De vraag is of deze eenvoud in inboedel en maaltijden noodgedwongen voortkwam uit beperkte financiële middelen of een bewuste keus was. Zoals we in hoofdstuk 4 bij de bespreking van de economische situatie van het klooster hebben gezien, was Bethlehem zeker geen rijk klooster, maar kende het wel een goed financieel beheer onder de kruisbroeders. Het had voldoende middelen om geld weg te zetten via rentebrieven. De voorkeur voor functionele en sobere voorwerpen was dus waarschijnlijk een bewuste keuze om een sober leven te leiden.

94 Het vondstmateriaal is nog niet gepubliceerd.